

שם החיבור

מנחם מנדל זלאטקין דן בהיבטים שונים הקשורים בשמו של הספר, והקדיש לכך ספר מיוחד.¹ אמנם גם לאחר עבודתו המקיפה עדיין נשארו נקודות הקשורות בשמו של הספר שלא נדונו בספרו, או שנזכרו אגב אורחא. בחלק מהנקודות שלא נדונו בספרו דנתי בעבר.² עתה ברצוני להוסיף עוד עמוד בנושא זה.

א. התואר רבי (רב) כחלק משם החיבור

במקום אחר דנתי בשאלה מתי החלו המחברים לפני תקופת הדפוס לרמוז לשמם בתוך שם ספרם, וכיצד עשו זאת. בין השאר דנתי שם גם בספרות השו"ת. אחזור מעט על מה שכתבתי שם, ואדון במידת הצורך גם בספרות תורנית נוספת שנכתבה לפני תקופת הדפוס. אמנם עיקר דיוננו יהיה בספרים בתקופה שלאחר הדפוס.

בתקופה שלפני הדפוס מיעטו המחברים לתת שם לחיבורם באופן שהשם יכלול או ירמוז לשמם.³ אכן בספרות השו"ת אנו רגילים לראות שמות חיבורים המכילים את שם המחבר, כגון: שו"ת הרי"ף, תשובות רש"י, שו"ת רשב"א, וכהנה וכהנה. לאור המגמה ששררה בתקופה שלפני הדפוס כפי שאמרנו זה עתה, סביר לומר שהשמות הללו לא ניתנו על ידי המחבר.⁴ זאת ועוד. בתחילת השמות האלו כלול גם תוארו של המחבר: רבי (רב). נראה לי שבאותה תקופה לא היה נהוג שהמחבר כותב את שמו בתוספת התואר רבי.⁵ הנחה זו

1 מ"מ זלאטקין, שמות הספרים העבריים, ניישאטעל, תש"י.

2 ראה עמודים, כתיבה והעתקה, פרק שביעי ופרק שמיני.

3 ראה עמודים, כתיבה והעתקה, פרק שמיני, עמ' 396-417.

4 כך כתבתי בעמודים, כתיבה והעתקה, עמ' 417-418. ש' גליק, קונטרס תשובות החדש, ירושלים ורמת גן, תשס"ו, כרך א, מבוא עמ' נג, קיבל את דבריי. אמנם בהערה 251 העיר על כך שיש גם יוצאים מהכלל דוגמת שו"ת רשב"ן. אכן הצדק עמו, אלא שזו דוגמה מספרות האחרונים, ועמדתי על כך לקמן.

5 כדאי לציין בזה לדבריו של ר' משה חאגיז (המני"ח) בחיבורו לקט הקמת, יו"ד, ריש סי' שלד, אמשטרדם תס"ז, דף קג ע"א וע"ב (הובאו גם לעיל, פרק רביעי, ראש סעיף יג, עמ' 124): "ובתשובה שלי הוכחתי כי בכלל המבזה את החכם הוא מי שקורא אותו בשמו בלא תואר שם חכם... וחמסי על קצת מלומדי התורה... והם הגורמים לעשירים עמי הארצות שינהגו בזיון זה וכיוצא בו בלומדי תורה אחרי שמעם מפיהם ומפי כתבם לאמר על כוכבי אור מלאכי צבאות, רבותינו בעלי ההוראה, כן כתב הקארו, כן כתב הבוטון, המודינא, הגלאנטי וכיוצא, דאילו אישר חילי אמינא ולא מסתפינא, שהאומר

תומכת בדברינו, ששמות החיבורים הללו לא ניתנו על ידי המחבר.⁶ קצת ראייה לכך יש להביא מלשונו ר"מ מקוצי:⁷ "רב יהודאי גאון עשה הלכות גדולות, ורבי יצחק מפס עשה חיבור וקראוהו רב אלפס".⁸ דוק בלשונו: "וקראוהו" ולא כתב: וקראו.⁹ אמנם אין מדובר כאן בספר שאלות ותשובות, אבל ברור שאין פרט זה מעלה או מוריד לענייננו.

מספרות השו"ת יש להביא כראיה את תשובותיו של ר' שמעון בר צמח דוראן. בידינו רשימת הספרים שכתב ר' שמעון בעצמו,¹⁰ וכך הוא כותב על ספר זה: "ספר חמישי קראתיו ספר התשב"ץ, על שם תשובות שמעון בה"ר צמח". דומה שלפנינו הספר הראשון מספרות השו"ת שהמחבר רמז לשמו בשם ספרו. אגב אורחא אנו רואים כי אכן אין המחבר משתמש בתואר רבי. על כך יש להוסיף כי מצאנו עוד ספר מתקופת הראשונים הקרוי בשם תשב"ץ, ופירושו תשובות שמשון ב"ר צדוק, שהיה תלמידו של מהר"ם מרוטנבורג.¹¹ אמנם אין כאן תשובות שהשיב ר' שמשון, אבל יש מסבירים את משמעות השם באופן הבא:¹² "הספר הזה עשה האשל הגדול הרב רבי מאיר בר' ברוך כשהיה נתפש בוורשוביא על המגדל, ונקרא שמו תשב"ץ לפי שכל הספר הזה שאלו תלמידו רבי שמשון בר' צדוק, ולכך נקרא הספר על שמו תשובת שמשון בר' צדוק". כדי להמנע

כך, ומכל שכן הכותב כך... הייתי מנדה אותו ברכים, כי לדעתי חייב נידוי כי היכי דתיהוי ליה כפרה... בואו ונחזיק טובה לדורות הראשונים אשר התחכמו להסתיר שמותם עלי אדמות מהגדולים לקרותם בראשי תיבות ונוטריקון כתבוס בלשון החכמה, קראו בשמותם הרמב"ם הרשב"א הר"ן הרמב"ן רש"י בעלי התוספות ודוגמתן לכל גדולי עולם, שלא להכשיל את הרבים בעוון הקורא לרבו בשמו, שאין לו חלק לעולם הבא" (עי' סנהדרין ק ע"א). מכאן עולה, כי לפי דעתו ראשי תיבות אלו ניתנו בחייהם של החכמים הללו, אבל לא על ידי החכמים עצמם.

6 אבל יתכן שניתנו כבר בחייו, שהרי לדוגמה מצינו במחזור ויטרי, מהר" הורוויץ, סי' קה, עמ' 82-83: "העתקתי מתשובות רש"י" (פעמיים), וכן מצינו בחיבורים נוספים. אלא שבמקרה זה ניתן לומר כי רש"י=רבינו שיחיה.

7 ספר מצוות גדול, הקדמה כללית. בספר מצוות גדול השלם, מהר" מכון ירושלים, ומכון שלמה אומן, ירושלים, תשנ"ג, כך ראשון, עמ' יב.

8 יש להסמיק לכאן את דברי מהרש"א בסוכה יח ע"א תוד"ה סיכך: "גם אין לשון הרא"ש להזכירו רי"ף אלא רב אלפס". אמנם מצאנו בכמה מקומות ברא"ש שהזכירו בלשון רי"ף (שבת א, כט; ב, טז; ג, א (4); עירובין א, י; פסחים י, מב), אבל יש לבדוק מה הנוסח בדפוסים ישנים ובכתבי יד.

9 כך גם לשונו של ר' יעקב חזן מלונדרץ בריש ספרו עץ חיים, מהר" ר"י ברודי, ירושלים, תשכ"ב, עמ' ב, שכתב: "הרב ר' יצחק הגאון מפס חבר ספר הנקרא רב אלפס לבאר התלמוד". דוק בלשונו: "הנקרא", ולא שהמחבר קראו כך.

10 ראה על כך ספר התשב"ץ, בעריכת ר' יואל קטן, ירושלים, תשנ"ח, ח"א, מבוא, עמ' 49-50.

11 בספר תשב"ץ, מהר" מכון ירושלים, ירושלים, תשע"א, בשער הספר, עמ' 10, הסיק מההדיר, ר' שלמה אנגל, כי השם שמשון כמחבר הספר פשט בישראל, אף שיש שאמרו ששמו הוא שמואל, או שמעון. ביחס לשם תשב"ץ הוא מוסיף, כי כבר מצינו את ההסבר שכתבנו בפנים במספר כתבי יד של הספר, ואם כן שם הספר הוא קדום לדפוס הראשון, שהוא קרימונה, שט"ז.

12 שו"ת המבי"ט, ח"א, סי' רצ.

מבלבול בין שני הספרים הללו, היו שקראו¹³ לספר השני בשם תשב"ץ קטן, הואיל והוא קטן מאוד בכמותו בהשוואה עם הקודם.¹⁴

אם ניישם את האמור לתקופת הדפוס, עולה כי השמות השגורים כיום לספרי שו"ת כגון: שו"ת ריב"ל, שו"ת רשד"ם, שו"ת רש"ך, ושאר השמות בדומה לאלו, אינם שמות שניתנו על ידי המחברים. יתר על כן, מתברר ששמות אלו לא ניתנו גם על ידי המדפיסים שהדפיסו ספרים אלו לראשונה, שהרי השמות הללו אינם נמצאים בשערי ספריהם. נמצא כי השמות הללו ניתנו במהלך הדורות מטעמים של נוחיות והתמצאות קלה. בדרך כלל שמות אלו ניתנו על ידי חכמים שהזכירו ספרים אלה,¹⁵ וכן על ידי המדפיסים בהדפסות חוזרות של אותם ספרים.¹⁶

הרי לנו מה שאירע בספר שו"ת של מהר"ם מלובלין. הספר נדפס לראשונה לאחר מות המחבר, על ידי בנו, בויניציאה, שע"ח-שע"ט. בהקדמתו כתב הבן:

בכך חלקי אמרה נפשי להקים שמו על נחלתו... לקראות להם שמות בשם הגאון מ"ו אבי ז"ל... ושם [החיבור] השני והוא שאלות ותשובות אין אנו צריכים לקרא עליו שם אחר זולת תשובות מהרר"ם חדש,¹⁷ ושם לוי¹⁸ שלו מנהיר עיני חכמים בהלכה פסוקה ונערכה... על דרך שאמרו רז"ל במסכת עירובין [יג ע"ב] תנא לא ר' מאיר שמו אלא ר' נהוראי שמו... ולמה נקרא שמו רבי נהוראי שמנהיר עיני חכמים בהלכה.

שם הספר נקבע אפוא על ידי הבן: תשובות מהרר"ם חדש, מנהיר עיני חכמים. לאמור, הבן רצה לרמוז לשם אביו מאיר, וגם לשם הלואי שלו: מנהיר עיני חכמים, וכפי שאמור בתלמוד. אבל בשער הספר נדפס:

- 13 לא נתברר לי מתי עשו כן לראשונה.
- 14 אציין בזה לספר חשק על משלי, לר' שלמה בר צמח דוראן (פעל בסוף המאה השש עשרה), ויניציאה, שפ"ג. בשערו נכתב: "חברו שלמ"ה דוראן המכונה בשם התשב"ץ ר"ל התלמיד שלמה בר צ'מח". אבל, עד כמה שידוע לי, אין הפתרון המוצג כאן מקובל כיום.
- 15 דומה שר' יצחק ישורון בספרו פנים חדשות, ויניציאה, ת"א, הוא בין הפוסקים הראשונים שהשתמש בראשי תיבות, אלא שהוא השתמש בראשי תיבות השונים קצת מהמקובל כיום. הוא מנה בהקדמה את שמות הספרים שמהם ליקט, וכך לדוגמה, הוא רשם: מהרלב"ח, ואילו כיום מקובל: מהרלב"ח, או: רלב"ח. וכן בשאר הספרים מצינו שינויים בהשוואה למקובל כיום.
- 16 שו"ת ריב"ל נדפס שנית באמשטרדם תפ"ו, אבל בשערו אין שינוי גדול מדפוס ראשון. אכן בדפוס ירושלים, תש"ל, נדפס בשער: "שאלות ותשובות מהר"י בן לב". כך גם אירע לשו"ת רש"ך, שנדפס שנית רק בירושלים, תש"ך, ובשערו נאמר: "שאלות ותשובות מהרש"ך". כך גם מצאנו שאלות ותשובות רש"ל, פיורדא תקכ"ח, אבל בדפוס הראשון לא נזכר הקיצור: רש"ל. כמו כן נדפס שם: "שאלות ותשובות מהרי"ט", אבל בדפוס הראשון לא נזכר הקיצור: מהרי"ט, וכן הדבר גם בספרים נוספים.
- 17 אנו רואים כי הבן היה ער לכך שיש כבר ספר בשם שו"ת מהר"ם, קרימונה, שי"ז, ולכן כדי למנוע טעות יש להוסיף את המלה "חדש". ראה עוד בנושא זה לקמן בסעיף י.
- 18 היינו: לואי. כלומר, השם הנוסף שלו. שם זה הטעה כמה מחברים, ראה לקמן עמ' 243.

שאלות ותשובות¹⁹ נחמדים ויקרים... חכרם חכם אחד מתכמי הגבורים... הגאון מוהר"ר מאיר... לכן נקרא הספר הנכבד הלז על שמו מנהיר עיני חכמים בהלכה כפי דת התורה... כמבואר בהקדמת הספר חבר אותה בנו הגאון וכו'.

בדומה לכך נדפס בשער בדפוס שני, מץ, תקכ"ד, אלא שנוספו בו שבחים רבים על המחבר. לאמור, המדפיסים²⁰ עדיין לא קבלו את שם המחבר ותוארו כשם החיבור, למרות דברי הבן שקבע כן. רק בדפוס וורשא, תרמ"א, נדפס בשער: "שו"ת מהר"ם מלובלין". דומה בעיני שתשובות של חכם שפעל לאחר המצאת הדפוס, שנקראו לראשונה בשער הספר²¹ בראשי תיבות של שמו יחד עם התואר רבי בצורה: שו"ת רפ"א (=שו"ת ר' פלוני אלמוני), הן תשובותיו של ר' משה זכות, שנדפסו לראשונה בויניציאה, תקכ"א, ובשער הספר נדפס: שו"ת רמ"ז. אכן הספר נדפס לאחר מות המחבר, ולכן מסתבר כי קיצור זה כשם הספר נקבע על ידי המדפיס.

ב. יש שהתואר רבי (רב) כחלק משם החיבור נקבע על ידי המחבר

אמנם מצאנו מחברים שהדפיסו את תשובותיהם בחייהם, והם עצמם קבעו כי שם החיבור יהיה מורכב מראשי תיבות של שמם בצירוף התואר רבי. אכן לא בכל ספר ניתן לקבוע זאת בודאות, כפי שנראה לקמן.

ר' משלם זלמן כהן הדפיס את תשובותיו בפירודא, תקכ"ז. בשער הספר נאמר: "ספר שאלות ותשובות מהרז"ך והוא חלק ראשון מספר בגדי כהונה²² אשר חברתי אנא ועירא ולא מן חברי"א משלם זלמן בהרבני מוהר"ר שלמה כהן זצ"ל", וכו'. למרות לשונו של המחבר על שער הספר, נראה לי כי במקרה זה עלינו לומר שהמחבר אינו אחראי לכל נוסח השער, וראיה לדבר כי בהקדמתו הוא כתב: "והנה קראתי לספרי זה בגדי כהונה", וכו', והוא מסביר באורך את משמעות השם. אפשר אפוא שהמדפיס הוא זה שקרא לחיבור בשם נוסף: שאלות ותשובות מהרז"ך, והדפיס שם זה בשער הספר.²³

ר' אלעזר פלקלס הדפיס את תשובותיו כפראג, תקע"ה. בשער הספר נדפס: "ספר שאלות ותשובות מהר"אף²⁴ הוא חלק ראשון מחבור תשובה מאהבה²⁵ אשר חברתי עם עזר אל אלעזר נ' דוד ז"ל פלעקלס מתושבי ק"ק פראג הבירה". בדומה לכך נדפס על חלק שני, שנדפס שם באותה שנה: "ספר תשובה מאהבה²⁶ חלק שני מחבור שו"ת מהר"אף על ש"ע

19 שתי מלים אלו נדפסו באותיות גדולות. גם המלה מנהיר הנמצאת בהמשך נדפסה באותיות גדולות.

20 אבל היו חכמים שכבר קבלו שם זה, ראה לקמן הערות 240, 241.

21 אני מדגיש "בשער הספר", כי ברור שמצאנו את הצורה שו"ת רפ"א (=שו"ת ר' פלוני אלמוני) בדברי חכמים כבר לפני הדפסת שו"ת רמ"ז. ראה לעיל הערה 15.

22 שתי מלים אלו נדפסו בצורה מודגשת ובגופן גדול מאוד משאר הכתוב בשער.

23 כבר ראינו בדומה לכך לעיל ליד הערה 19, שהמדפיס קבע שם אחר מהשם המקורי שניתן לספר.

24 כך נדפס. כיום היינו מדפיסים זאת כך: מהרא"ף.

25 שתי מלים אלו (תשובה מאהבה) נדפסו בצורה מודגשת ובגופן גדול מאוד משאר הכתוב בשער.

26 שתי מלים אלו נדפסו בצורה מודגשת ובגופן גדול מאוד משאר הכתוב בשער.

וורשא, תרכ"ז;²⁹ שו"ת מהר"ן יפה לרמ"נ יפה, ווילנא, תר"ל;³⁰ שו"ת רמ"ן, לרמ"צ וויטמאיר, פרעמישלא, תר"ל-תרל"ב;³¹ ועוד שמות באופו אופן.

ג. דיון בקביעת התואר רבי (רב) כחלק משם החיבור

נעיין עתה בספר שו"ת הרד"ם לר' דוד מאיר פדר, פרעמישלא, תרל"ג. המחבר, ר' דוד, הסביר את קביעת שמו של הספר בהקדמתו, ואביא חלק מדבריו מפני חשיבות העניין:

וראיתי כי רוב ספרי הקדמונים נקראים בשם מחבריהם רי"ף ורש"י ורמב"ן ורשב"א ורא"ש ור"ן, וגם ספר הלכות גדולות נקרא ע"ש הענין. ויראה שרצו³² שיאמרו תורתם בשם העצמי, ועפ"י מ"ש האר"י הק' בסוף ספר הגלגולים, שעיקר גדול הוא שם האדם והוא השם של הנשמה וחקוק בכסא הכבוד... על כן לא נקבתי שם לספרי זה.³³ ויראה דמה שנהגו האחרונים לקרוא שם לחבוריהם, נתפשט עפ"י מ"ש בספר חסידים³⁴ להעלים שמו העצמי מספרו למדת ענוה, וזה לא שייך בזמננו שבעוונותינו הרבים התורה מושפלת, וגם רבו מחברי ספרים ואין להתגדר גם בחבור יקר כי אין מבחין. וגם מאז נמצא³⁵ מלאכת הדפוס והמאשיען³⁶ ומדפיסין לאלפים ספרים ומסתחרין בהן, ועל ידי זה נודע שם המחבר גם כשמעלים שמו כנראה בחוש.

על חלק מדבריו עמדתי בהערות. לענייננו עולה כי שם של ספר הכולל בתוכו את שם המחבר יש לו חשיבות רבה על פי דברי האר"י, ולדבריו³⁷ כך נהגו הראשונים. אמנם האחרונים לא נהגו כן, בעקבות האמור בספר חסידים שיש לאדם לאחוז במידת הענוה ולא לפרסם את שמו. אכן, ר' דוד מנה שלוש סיבות, שבזמננו אין לנהוג כן. האחת, בזמננו כבוד התורה מושפל,* וכמצב זה מוטל על העוסקים בתורה להתגאות בעיסוקם ולהרים את קרן התורה, ולכן מותר לפרסם את שם המחבר. סיבה שנייה, בזמננו רבו המחברים ורבו

29 שם הספר נקבע על ידי המחבר כפי שכתב בהקדמתו, וגם על שער הספר.

30 שם הספר נקבע על ידי המחבר כעולה מנוסת השער.

31 על השער נכתב בין השאר: "אשר חברתי בעזה"י אני הצעיר מאיר צבי" וכו'. בחלק השני שיצא לאור שם בשנת תרל"ה, לאחר פטירת המחבר, נכתב על השער: "מאת הרב הגאון המובהק סיני ועוקר הרים מו"ה מאיר צבי וויטמאיר וכו' זצל"ה" וכו'.

32 נראה מדבריו שהוא סבור כי שמם של חיבורים אלו ניתן להם על ידי המחבר, ולא כן הוא וכפי שכתבנו בפנים.

33 כלומר, אין לו שם מיוחד, אלא קרא לו על שמו, וגם זה לא במפורש.

34 ספר חסידים, סימן שסז, מהד' ר' ראובן מרגליות, ירושלים, תשל"ח, עמ' רעא. וראה מה שכתבתי בזה בעמודים, כתיבה והעתקה, עמ' 311, הערה 13. המחבר קושר כאן את השם העצמי הניתן לחיבור עם פרסום שם המחבר, ואין זו כוונת ספר חסידים כפי שיראה המעיין. לכל הנושא של העלמת שם המחבר בתחילה ופרסומו מאוחר יותר ראה בספרי הנ"ל, פרק שביעי, עמ' 307-317.

35 כלומר, הומצאה. אבל אפשר שכוונתו כמשמעו.

36 כלומר, והמכונות (מכונות הדפוס). לכן נראה שצ"ל בהמשך: מדפיסין (ללא ו' החיבור).

37 ראה הערה 32.

כותבי ספרים, ועל כן אין בפרסום שם המחבר משהו יוצא מן הכלל, ואין בזה משום מידת גאווה. סיבה שלישית, אין אפשרות כיום להעלים את שם המחבר. זאת משום שכל ספר נדפס במספר עותקים גדול, וגם הוא מופץ על ידי הסוחרים למקומות רבים, ולכן סביר להניח ששם המחבר יודע בציבור, גם אם הוא יעלים את שמו.

על יסוד שלוש הסיבות שכתב המחבר, הוא קרא לספרו בשם המורכב מראשי התיבות של שמו בצירוף התואר רבי.

אבל ר' אפרים בורדיאנסקי מחכמי דורנו סבור אחרת:³⁸

ויקרא לה נבח (במדבר לב, מב), פרש"י שלא נתקיים השם. וחשבתי דיאיר לא היו לו ילדים,³⁹ היה לו זכות של הנצחה. אבל נובח רצה סתם כיבוד יתר. אולם בשפתי חכמים עפ"י רמב"ם (ממרים פ"ו ה"ד) דאחד שיש לו שם פלאי אסור לקרוא גם אחרים בשם אביו. ויאיר שלא היו לו בנים, אנשים זרים קראו חוות יאיר ונתקיים,⁴⁰ משא"כ נובח אחר מותו הבנים לא יכלו לקרוא בשם אביהם ודפח"ח.⁴¹ ואפשר לומר דמהאי טעמא לא יקראו ספרים בשם מחבריהם, וצ"ע מתרע"א וחרח"ה.⁴²

לפנינו נימוק חדש מדוע אסור לאדם ששמו יופיע בשם ספרו. נראה שר' אפרים לא התכוון בדבריו לספר מסוג "בית יוסף", לאמור, למקרה שהשם הפרטי של המחבר נמצא בתוך שם הספר. הרי גם שם ספרו שלו "בנין אפרים" הוא באותו אופן, ויש ספרים רבים ששם הוא באופן זה. לכן הקשה ר' אפרים רק על שמות שני הספרים שהזכיר. אמנם יש להעיר על קושיתו כי לדעת רוב האחרונים⁴³ מותר לקרוא לאביו בשמו אם מוסיפים לו את התואר "רב". לפיכך אין קושי בשמות הספרים שהזכיר, הואיל ומופיע בהם התואר "רב".

ד. ספרים המייצגים את האמור לעיל: סדור רשב"ן ושו"ת רשב"ן

דברים שאמרנו עד הנה באו לידי ביטוי גם באופן מעשי. הרי לפנינו שני ספרים ששם מכיל את התואר רבי, וכתוצאה מכך הם עמדו במרכזו של ויכוח. ללמדך, ששם של ספר באופן זה, אינו דבר מובן מאליו.

ר' שלמה צבי שיק היה רב בקארצאג שבהונגריה ונפטר בשנת תרע"ו. הוא היה מחבר פורה וכתב ספרים רבים. על חלק מדבריו הוא הותקף באופן חריף על ידי רבני הונגריה,

38 בנין אפרים, חלק ראשון, ירושלים, תשנ"א, עמ' רמח, אות ג. הבאתי את דבריו בעמודים, כתיבה והעתקה, עמ' 407, הערה 107.

39 כן כתב רש"י שם.

40 ר' יוסף חיון, רבה של ליסבון סמוך לגירוש, כתב: "יאיר שהיה שר גדול... וקראם על שמו חוות יאיר לזכר לפי שלא היו לו בנים, כי כן ראוי למי שאין לו בנים שיעשה פועל נכבד וחשוב כדי שיזכר שמו עליו". פרסם זאת א' גרוס בספרו ר' יוסף בן אברהם חיון, ירושלים, תשנ"ג, עמ' 280.

41 ודברי פי חכם חן.

42 וצריך עיון מתוספות ר' עקיבא איגר (על המשנה), וחידושי ר' חיים הלוי [סלוביצי'ק] (על הרמב"ם).

43 ראה שו"ע יו"ד סי' רמב סט"ו, ובפרי חדש והובאו דבריו בברכי יוסף שם, חידושי ר' עקיבא איגר שם, ועוד.

שסברו כי דעותיו אינן מתאימות לרוח היהדות, ויש מהם שאמרו שיש לדון את ספריו לגניזה.⁴⁴ לשניים מספריו: סדור רשב"ן (וינה, תרנ"ד), שו"ת רשב"ן (מונקאטש, תר"ס-תרס"ה), הוא הוסיף את הקיצור: רשב"ן, ובהקדמה לשו"ת רשב"ן, אורח חיים, הסביר זאת כך: 'וקראתי אותם⁴⁵ בשם תשובות רשב"ן⁴⁶ על שמי הראשון⁴⁷ "שלמה צבי בן נתן".⁴⁸

כנגד ספרו שו"ת רשב"ן, חלק א על או"ח, מונקאטש, תר"ס, חיבר ר' משה יהודה ליב קוטנא ספר שלם של הערות והשגות וקראו משפט צדק, פשעימשל, תרע"ד. נביא חלק מדברי הקדמתו:

ידידי וחביבי, רעי כאח לי, הרב המאוהג⁴⁹ מוה' מנחם דייטש זצ"ל שהיה רב בק"ק פאלאנקא תע"א⁵⁰ שלח אלי הספר שו"ת רשב"ן על או"ח, מהרב מוה' שלמה צבי שיק רב בק"ק קארצאג והגלילות, ובקש ממני לעיין בו ובמה שנאמר בתשובה (ט' מ') על שאלו[ן]תי[ן]. ומאהבת הדורש ומבקש, שמתי פני לראות בספר, ומאוד השתוממתי בראותי שם הספר אשר נקרא עליו ואמרתי, מי הוא זה האיש המכנה עצמו בשם רב, ואת ספרו בתפארה ורוממות בשם רשב"ן יקרא, מה שגדולי הקדמונים הם הגבורים אנשי שם אשר שמעם הטוב הלך בכל הארץ נמנעו מלעשות. ור' נחמן⁵¹ הוכיח את ר' הונא (פסחים פ"ו ע"ב) על שקרא א"ע⁵² רב הונא, ואיך מלאו לבו לקרוא שמות לספריו בשם המיוחד לגדולים אשר בארץ, ורק על אחרים לזכות את האיש הגדול מאחיו בתורה ובחכמה לגדל את שמו, ולקרא

44 על היחס אליו מאת רבני הונגריה נכתב בכמה מקומות, וראה לדוגמה מה שכתב י"י כהן, חכמי הונגריה והספרות התורנית בה, ירושלים, תשנ"ז, עמ' 155-159. על ספריו ראה שם, עמ' 441-443, וראה עליו במקומות נוספים בספר לפי הרשום במפתח עמ' 606.

45 כוונתו כאן לשאלות ותשובות, כמו שכתב לפני כן.

46 וכן כתב גם בהקדמה לסידור רשב"ן, ראה לקמן ליד הערה 57.

47 "על שמי הראשון" פירושו ששמו של הרב שיק הוא: שלמה צבי, אבל בראשי תיבות רשב"ן, נמצא רק שמו הראשון: שלמה. לכן אין סימן גרשיים על המלה "צבי".

48 בהקדמה לסדור רשב"ן כתב: "קראתי את ביאורי סדור רשב"ן על שמי הראשון ושם אבי הצדיק התורני ר' נתן".

49 המאור הגדול.

50 תבנה עירנו אמן (אלקים), תגן עליה אמן (אלקים), ועוד בכגון אלו.

51 בתלמוד נאמר: "רב הונא בריה דרב נתן איקלע לבי רב נחמן בר יצחק. אמרו ליה: מה שמך, אמר להו: רב הונא. אמרו: ניתיב מר אפוריא. יתיב... אמרו ליה: מאי טעמא קרית לך רב הונא, אמר להו: בעל השם אני... לפי זה עולה כי לא רב נחמן עצמו הוכיחו, אלא "בי רב נחמן", וכנראה לדעת רמ"י קוטנא היה זה על דעת רב נחמן. אמנם איני יודע מלשון התלמוד אם יש כאן תוכחה או שאלה בלבד. ומלבד כל אלה הרי נתקבלה תשובתו של רב הונא, ולפי פירושו ר' חננאל, הרי זה ממש דומה למה שאמרנו, שהתואר רבי הוא מקובל בזמן הזה למחברים הללו, ולכן אין כל מניעה שהמחבר יקרא לעצמו בתואר זה.

אותו בשם רב, אבל לא יעשה כן בישראל להגדיל ע"א⁵³ במקום שהיה לו לקיים דברי ב"ה⁵⁴ כשאני לעצמי מה אני. ומה שהשיב בתשובותיו⁵⁵ להצטדק דחוק מאוד, ומה הביאוהו עד כה לצאת ולבוא בלחץ זה הדחק אם לא כי בגאות לבו דרוש דרש, ובקש להתכבד...

יש לציין כי בשער הספר משפט צדק נדפס: "הערות והשגות על ספר שו"ת רשב"ן על או"ח מהרב הגאון ר' שלמה צבי שיק נ"י רב בק"ק קארצאג והגלילות". לאמור, רש"צ שיק המותקף נקרא כאן "הרב הגאון", והרי זו סתירה גמורה לדברי המחבר רמ"י קוטנא. אפשר שהסיבה לכך שהספר נדפס על ידי בן המחבר הרופא ד"ר שמואל נתן קוטנא, ואף שבשער נכתב שהספר נדפס "בהסכמת אביו הרב המחבר נ"י", אין זה אומר שאכן הוא היה אחראי על נוסח השער. כבר כתבנו לעיל שאין אנו יודעים עד כמה היה המחבר מעורב בנוסח השער.

הרב שיק חיבר כאמור מספר ספרים. ספר נוסף משלו הוא סדור רשב"ן, וינה, תרמ"ו, שבו כתב המחבר פירושים וחידושים שונים ביחס לתפילה. גם על דבריו בסידור הוא הותקף קשות בידי כמה רבנים. אחד מהם הוא ר' דוד צבי קצבורג, שערך את כתב העת התורני הנקרא תל תלפיות, שנדפס בוואיטצן שבהונגריה, והופיע במשך שנים רבות. הרי לנו מדברי רד"צ קצבורג:⁵⁶

בהקדמה (נדפסה בסוף הסידור) כתב "קראתי את ביאורי סדור רשב"ן על שמי הראשון".⁵⁷ לא מצאתי בכל המון ספרי ישראלים שיקרא המחבר בעצמו שם ספרו עם תואר הכבוד רבי על שמו, כי הרמב"ם הרשב"א רמב"ן רשב"ץ וכדומה לא בעצמם קראו כן ספרם, כי אחרים קראוהו כן אחרי פטירתם, וכמה יהיר האי גברא ושטיא, ואומר מיד לכל בהקדמתו כי סכל הוא.

לאור מה שראינו עד הנה, ברור הוא כי שני הרבנים הללו כתבו דברים חריפים שאינם מבוססים, והשיגוהו במקום שאין נכון להשיג.

ה. האמור לעיל קיים גם בספרים אחרים

עד עתה הבאנו דוגמאות מהנעשה בספרות השו"ת. אבל דברים אלו קיימים גם בשאר ספרים. הרי לנו מספר דוגמאות מספרי חידושים.

- 53 צ"ל: א"ע=את עצמו, וכמו שהוא בהערה קודמת.
- 54 בית הלל. וכוונתו לאבות פ"א מי"ד: "וכשאני לעצמי מה אני". ברם, אלו הם דברי הלל, ולא בית הלל, והמחבר לא דק.
- 55 כנראה כוונתו להקדמתו, שבה הסביר את משמעות השם. בתשובותיו לא מצאתי שדן בזה.
- 56 דברים אלו כתב העורך בתל תלפיות, חוברת ח (תר"ס), עמ' 1, אות א, ושם כתב דברים נוספים כנגד סדור רשב"ן.
- 57 ראה לעיל הערה 48.

נבדוק את שאירע בהדפסת חידושיו של ר' שמואל אידלש (מהרש"א). לראשונה הוא הדפיס את חיבורו חידושי הלכות. ואני מעתיק בזה תיאור של הדפסה זו שנכתב בדורנו:⁵⁸

בדף השער כתוב, 'ספר חידושי אגדות'. בפנים הספר כתוב למעלה 'חידושי מהרש' ואילו בחידושי הלכות כתוב בדף שער 'חידושי הלכות', ובפנים לא כתוב דבר. בדף שער בחידושי הלכות לא כתוב מי המחבר, אבל בחידושי אגדות כתוב: אשר איזן חקר ותקן האלוף המרומם אשר שמו נודע בשערים החכם השלם הגאון נ"י [נר ישראל] פ"ה [פטיש החזק]⁵⁹ כמהר"ר שמואל שי' [שיחיה] ר"מ [ריש מתיבתא] אב"ד דק"ק [דקהלה קדושה]⁶⁰ אוסטרא יצ"ו [יבנה ציון ועריה]⁶¹ אשר ברוב חריפותו ופלפולו חידש ותקן חידושים נפלאים על גפ"ת [גמרא רש"י תוספות] מכל שיטת התלמוד וכו'. כמדומה הטעם על שינויים אלו שחידושי הלכות שנדפסו בשנת שעב עשרים שנה קודם פטירת רבנו, אשר אז היה עדיין בתקפו ובענוותנותו לא העלה שמו לא בדף השער ולא בשם הספר, [אף שלא העלים שהוא המחבר שהרי כתב שמו בהקדמתו], ומסתמא הקפיד על זה ועלה בידו. אבל חידושי אגדות שנדפסו סמוך לפטירתו⁶² כבר עשו דברים שלא כרצונו [ואולי חולה או חלש היה] והעלו שמו בשער עם תוארים גדולים, וגם כתבו בריש כל עמוד 'חידושי מהרש'. על כל פנים רבנו בכל מקום בחידושי קורא לספריו 'חידושי הלכות' וכן 'חידושי אגדות' ושם מהר"ש ומהרש"א כמוכן לא מאת רבינו יצאו.

יש להוסיף על דבריו, כי כבר בשנת ש"ס נדפס בבזל ספר שעל שער נכתב: "חידושים ממס' י"ט ומס' יבמות ועו".⁶³ מאחורי דף השער נדפס: "אלה הדברים אשר בס"ד נתחדשו לנו בחבורה עם מה שבא לידינו מתוס' ישנים" וכו'. אין לספר הקדמה ואין בו פרטים נוספים, אבל מתברר כפי שכתוב בקטלוג הספרייה הלאומית, שאלו הם חידושי מהרש"א. ספר נוסף שכתוב בשערו: "חידושים ממסכת נדה... נתחדשו בק"ק פוזן... ועוד נוסף עליהם חידושי האגדות בסוף הקונטרס", שנדפס בפראג, שס"ב, מכיל אף את חידושיו של מהרש"א, על פי הרשום בקטלוג הספרייה הלאומית, וגם הוא נדפס בעילום

58 הקטע הבא מועתק מספר חידושי אגדות מהרש"א השלם על מסכת בבא קמא בבא מציעא בבא בתרא, [בני ברק], תשס"ט. אין פרטים בשער הספר על המחבר. העתקתי מהמבוא לספר עמ' ו. הסוגריים והכתוב בהם נמצאים במקור.

59 על פי ברכות כח ע"ב: אמרו לו תלמידיו (של רבן יוחנן זכאי) נר ישראל, עמוד הימיני, פטיש החזק.

60 הכותב העתיק: דקהלה קדושה, משמע שכך כתוב בשער, שהרי הוא הקפיד להעתיק את השער כפי שהוא, ואת פתרון ראשי התיבות כתב בסוגריים מרובעים. אבל במקום זה לא דק, כיון שבשער כתוב: דק"ק. יש עוד מקרים שהכותב השלים עוד כמה מלים שנכתבו בקיצור מבלי שהודיע על כך, אבל אין בזה חשיבות לענייננו, ולכן איני מעיר יותר.

61 בדרך כלל מקובל שראשי תיבות אלו פתרונו: ישמרם צורנו ויברכם, או בדומה לכך, והכוונה בזה לאנשי הקהילה, או לקהילה כיחיד (ישמרה וכו').

62 נדפסו בלובלין שנת שפ"ו.

63 יש עוד פרטים בשער שלא העתיקתי, ואין הם חשובים לענייננו.

שם. הרי לפנינו שהמחבר אינו מפרסם את שמו כל עיקר, ורק מאוחר יותר, כשהדפיס את חידושו בשנת שע"ב, נוכחנו לראות כי גילה את שמו לא בשער אלא בהקדמתו. אבל אף שגילה את שמו, הרי לא כלל את שמו בשם הספר, ואין הוא נקרא בשם חידושי מהרש"א. כך גם מצאנו בספר חידושים שנדפס מאוחר יותר. בשנת ת"ה נדפס בויניציאה הספר: "חידושי גמרא להרב המובהק כמה"ר יוסף בן הרב הגדול כמה"ר משה מטראני זלה"ה". החידושים נדפסו שנית יחד עם תשובותיו בפירודא, תקכ"ח, ובשער הספר נכתב: "שו"ת מהר"י מטראני... ונתעוררו... להדפיס את שו"ת מהר"י ט ספר ראשון וספר שני וחידושי הלכות פעם שנית". לאמור, שמו של המחבר ותוארו, עדיין אינם נכללים בשם ספר החידושים שחיבר. אכן מאוחר יותר בניו יורק, תשי"ב, נדפסו החידושים בפני עצמם ובשער נאמר: "ספר מהר"י ט מסכת קדושין וכו'. ואילו מאוחר יותר בבני ברק, תשנ"ג, נאמר בשער: "חידושי מהר"י ט". לאמור, שם המחבר יחד עם תוארו, הפכו להיות חלק בלתי נפרד משמו של ספר חידושו.

נפנה למה שאירע בספר הבא. ספר "חידושי הלכות בית יהודה" לר' יהודה ב"ר ניסן, נדפס בדעסויא, תנ"ח. אבל בראשי הדפים לא נדפס כמקובל שם הספר "בית יהודה" אלא נדפס: "חידושי מהריב"ן". החל מדף צ-צא⁶⁴ נדפס בראשי הדפים השם: "חידושי מהר"י ר"ן". במסכת בבא בתרא מתחיל מניין דפים חדש, ונרשם שוב: "חידושי מהריב"ן". ברף מה שוב נדפס: "חידושי מהר"י ר"ן", עד סוף הספר. לא נתברר לי פשר השמות השונים של הספר. בהקדמת המחבר כתב בין השאר "חידושי תוספות מהר"י ר"ן נקראות, זה שמי וזכרי יודע ברחובות". אם כן, לכאורה המחבר רצה ששם הספר יהיה "חידושי תוספות מהר"י ר"ן", וכפי שאכן נדפס בחלק מראשי הדפים. אלא שכאמור איני יודע מה אירע בהדפסה עצמה. מכל מקום, אפשר שלפנינו אחד מהספרים הראשונים שהתואר 'מורנו הרב' הוא חלק משם הספר מתחילתו.⁶⁵

נצרך לכאן את ספר "חידושי הרב", לר' ברוך אנג'יל, שאלוניקי, תע"ז, שנדפס על ידי נכד המחבר. בשערו נכתב: "חידושי הרב, רבינו הגדול והקדוש ברוך. הוא היה משיירי כנסת הגדולה... שמו כמהר"ר ברוך אנג'יל זכר צדיק וקדוש לברכה". ללמדך, כי ככל הנראה: 'הרב' = הרב רבינו ברוך.

את חידושו של ר' שמואל שטיין הדפיס בנו בשנת תע"א בפרנקפורט דמיין. בשער הספר נכתב: "ספר כוס הישועות והוא חלק הראשון מן חידושי מהרש"ך". בהקדמה שכתב המחבר הוא הסביר את הכתוב בשער:

דעתי היה שלא אהי' מן אותן אנשי שם אשר יקראו בשמותם עלי חבורם באומרי כי לא כצורת מעשה ידיהם צורת מלאכת מחשבת, מאחר שלא נעשה על פסקי דינין או הוראות אשר ע"פ שם של הספר יוכל התוקר אחר אותו דין או הוראה לחפש בתוך אותו ספר, ואינו נעשה כי אם על פירוש גפ"ת והי' די לו א"כ בקוראי אותו

64 יש טעויות במניין הדפים כפי שיראה המעיין.

65 נמצא כי השם: מהר"י ר"ן, משמעותו: מורנו הרב ר' יהודה ר' ניסן, ולכאורה היה ראוי להיות: בן ר' ניסן.

חידושי מהרשש"ך על הגפ"ת, ויוכל א"כ הרואה לראות בו בזמן שעומד במקום ההוא בעיוני על הגפ"ת בזמן ההוא, ומזקנים התבוננתי כי כן עשה הגאון הגדול רבן של כל בני הגולה הוא המפורסם מהרש"א, שלא נתן ג"כ שם אחר לספרו כי אם חידושי מהרש"א, ומסתמא טעמו ונמוקו היה זה. אבל אחר שבאתי לשינוי מעשה, באתי ג"כ לשינוי השם, באשר אמרתי כי לא נאה לקרוא את שמי על הנזק לומר חידושי מהרשש"ך על סדר נזיקין, ובכן עלה על לבי לקרוא אותו בשם כוס הישועות כאשר חז"ל קראו לסדר נזיקין ישועות, וכוס מתפרש ג"כ באחד מן גזרותיו לשון חלק כדכתיב מנת חלקי וכוסי [תהלים טז, ה]... הרי הוא כאלו נאמר חלק או סדר הישועות.

היינו, המחבר רצה לקרוא לספר גם בשם חידושי מהרשש"ך, אלא שחזר בו הואיל ולא נאה לסמוך את שם המחבר למלה 'נזיקין'. הנימוק שנתן המחבר לשם הראשוני חידושי מהרשש"ך הוא שכן עשה גם מהרש"א, ואם כן יש לו אילן גדול להתלות בו. אלא שלא צדק בראיה שהביא מהדפסת חידושי מהרש"א וכפי שראינו לעיל. לאמור, ראינו כי מהרש"א הדפיס את חידושי הלכות שלו בעילום שם המחבר. בחידושי אגדות שנדפסו מאוחר יותר, ככל הנראה עשו המדפיסים כרצונם כמו שכתבנו שם, והם אלו שהדפיסו בראשי העמודים: חידושי מהרש"א, אבל מהרש"א לא עשה זאת. נמצא שראייתו בנויה על מעשה המדפיסים.

בשנת תקכ"ה⁶⁷ נדפס בזאלקווא ספר חידושי רבי זאב הלוי נר"ו. לספר יש הסכמות רבות מאת כל גדולי הדור המדברים בשבת המחבר וספרו. בסוף הספר נדפס: "מה שנשמט עוד מחושן המשפט תמצא אחר ההקדמה, סליק ספר רו"ה תושלב"ע". ציינתי זאת, כיון שאנו רואים כי הספר מוזכר כאן בראשי תיבות, שבסתם הם מכוונים לחכם מתקופת הראשונים הלא הוא ר' זרחיה הלוי בעל המאור. אמנם אף אם המחבר קבע בעצמו את שם הספר, הרי מכל מקום שם הספר כשלעצמו אין בו כדי להטעות, ואיני חושב שמישהו יכנה ספר זה על פי קיצור זה (רו"ה). וראה עוד בסעיף הבא בעניין שמות זהים. אמנם אנו רואים כי התואר רבי הנמצא בשער הספר, אפשר שיצא מידי המחבר, ואין בו משום גאווה.⁶⁸ כך גם ההמשך הכתוב על השער: "הרב המגיד דק"ק טרניפאל יצ"ו ונתקבל לעת עתה למגיד בק"ק זאלקווא יצ"ו... השם יזכהו להדפיס כל ספריו בחייו אמן". נראה קצת שהמחבר כתב דברים אלו.

66 לא מצאתי עד ימיו של ר"ש שטין כי נדפס ספר בשם חידושי מהרש"א, פרט לחידושי אגדות אלו, אלא שגם בספר זה השם חידושי מהרש"א לא נדפס בשער, אלא רק בראשי העמודים. מכל מקום אולי כוונתו היתה לספר זה. או שמא כוונתו היתה לש"ס שנדפס בפרנקפורט דאודר, תנ"ז, שבו נכתב בשער שהתלמוד הוגה על פי "חידושי הלכות משל הרב מהרש"א", ור"ש שטין קיצר את האמור בשער.

67 כך עולה מהשער. בהסכמות מצינו חתימות של המסכימים מהשנים תקי"ג-תקי"ד, אבל הסכמת ר' צבי הירש מייזליש מוזאלקווא נחתמה ביום ו' באלול תקל"א. הסכמתו של ר' שלמה יצחק היילפרין מטרניפאל נחתמה ביום ג"ם לעומר תקל"א.

68 ראה פרק רביעי, סעיף ג, ובהערה 45 שם, ובסעיף ח הערה 70.

בשנת תקל"ט נדפס בפירודא, ספר חדושי הלכות רשב"ץ על מסכת כתובות וגיטין, ללא שם המחבר. אמנם על השער לאחר שמו של הספר נוסף: "והרוצה לעמוד על מהותו לידע טיב החבור וטעם שמו ושם המחבר לשכנו תדרשו ותמצאנו הכל מבואר באר היטב בפתיחת הספר והקדמתו זיל קרי בי רב". ואכן בתחילת ההקדמה מגלה המחבר את שמו: שמחה בן ר' צבי רפאפורט. בהמשך ההקדמה מסביר המחבר כי קרא לחיבור על שמו ושם אביו. אנו רואים שהמחבר לא נמנע להוסיף לעצמו את התואר רבי. יתר על כן, הרי הרשב"ץ סתם הלא הוא ר' שמעון ב"ר צמח דוראן, וספר בשם חדושי הרשב"ץ נדפס בליוורנו שנת תק"ה. אפשר שהמחבר לא ידע את הרשב"ץ ואת הספר לא הכיר, או שהכיר ולא חש לכך, אם כי קצת דחוק לומר כן.

בשנת תקע"ח נדפס בדיהרנפורט ספר חידושי מהריב"ץ. הרי לנו מה שנכתב בשערו של הספר:

ספר חידושי מהריב"ץ אשר חיבר ה"ה⁶⁹ הרבני המופלג מוהר"ר יחיאל בהרבני המופלג המנוח מוהר"ר צבי הירש זלה"ה מרגליות... הובא לבית הדפוס על ידי המחבר בעצמו הרבני המופלא ומופלג מוהר"ר יחיאל הנ"ל והוגה בהג"ה מדויקת אשר טרח ויגע את עצמו המחבר הנ"ל.

נראה אפוא כי המחבר קבע את נוסח השער וגם את התארים שתיאר את עצמו. יש לציין כי לספר זה יש הסכמה מאת ר' יהודה אריה ליב תאומים מבראד. מההסכמה עולה, וכך כתב המחבר עצמו, כי ספר זה שהוא בן כמה דפים בלבד, היה צריך להיות נדפס כנספח לספרו של ר' משה אלעזר על מסכת קנים.⁷⁰ אבל בסופו של דבר נדפס רק הספר שלפנינו, שכאמור הוא מכיל רק כמה דפים בלבד.

מכאן ואילך אנו עדים לראות שהתואר רבי כחלק משם החיבור הופך להיות נפוץ יותר.* הוא יכול להינתן כחלק מהשם, כגון: חידושי רפ"א (=חידושי ר' פלוני אלמוני) או באופן נפרד: חידושי רבי פלוני אלמוני. איני נותן יותר דוגמאות מסוגים אלו, והמעייין ימצאם.

ו. שמות היכולים להטעות את המעיין ושיטות שונות למנוע זאת

תופעה ידועה היא שיש ספרים לא מעטים בעלי אותו שם. בדרך כלל אין ידוע מה טעם השתמש מחבר מאוחר באותו שם, שכבר השתמש בו מחבר שפעל לפניו. יתכן שלא ידע כי שם זה אינו חדש, ויתכן שידע על כך ובכל זאת החליט להשתמש בו. ברור ששמות זהים עלולים לגרום למעיינים לטעויות ולאי הבנות ביחס לזיהוי הספר.⁷¹

69 מקובל כי פתרון ראשי תיבות אלו הוא: הלא הוא. אבל הרוצה לפתור באופן אחר ולומר שהמחבר רמז בזה לשבחים נוספים, כגון: החכם הגדול, האשל הגדול, ועוד פתרונים מסוג זה, אין בידי לסותרו.

70 הכוונה לר' משה אלעזר זנוויל שחיבר ספר בית הלוי ותורת הבית, על מסכת קנים, ונדפס בשנת תקס"ט, ועוד מספר פעמים.

71 אתן שתי דוגמאות לטעויות שאירעו כתוצאה משמות זהים של שני ספרים. האחת: ר' מאיר בנימין מנתם דאנון בספרו באר בשדה, ירושלים, תר"ו, ר"פ בהעלותך, דף קלד ע"ג כתב: "איך כתב כן על הרב צדה לדרך שהוא רב קדמון תלמיד רבינו יהודה בן הרא"ש". אבל מדובר שם על ספר צדה לדרך

חשש של שמות זהים היה קיים גם בתקופה שלפני הדפוס, אלא שכמעט לא שמענו על כך.⁷² אמנם ר' קלונימוס בן קלונימוס, שכתב חיבור בשם 'מגלת ההתנצלות הקטן', נזקק לעניין זה וכך וכתב:⁷³ "ולהפריש בינה ובין העשויה מיד המופלא הכולל אחינו דון בוניט אברם יצ"ו על מחלוקת החכמה אשר קראה כתב ההתנצלות,⁷⁴ קראתי מגלתי ההתנצלות הקטן".

לאחר ההמצאת הדפוס אנו שומעים על כך מפי ר' שכתי בס. הוא כתב ספר מיוחד על ספרים ומחבריהם, והתייחס בו לחסרון שיש בשמות זהים או דומים. אלו דבריו:⁷⁵

ויש בו תרתי לריעותא ח"ו. אחד, מי יודע שבנקל יבא לידי טעות ולהחליף האמת, ובגמרא אמר בפירוש⁷⁶ הוצרכו לשמות החכמים שמא יאמרו על האסור מותר וכו'. ושתיים רעות עשה עמ"ו,⁷⁷ שהוא גרם בניזקין, ומעכב הגאולה שהוא הלכה למשה מסיני,⁷⁸ כל מי שאינו אומר דבר בשם אמרו בשל תורה עליו הכתוב אומר אל תגזול דל⁷⁹ [משלי כב, כב], וכל האומר בשם אמרו זוכה שיגאלו ישראל...

ר' שכתי כתב את דבריו כמאתיים שנה אחר המצאת הדפוס, ואנו נוכחים לראות שכבר אז היתה קיימת בעיה של ספרים שונים בעלי אותו שם. כך לדוגמה מצאנו חמישה ספרים

של ר' יששכר בער איילנבורג, פראג, שפ"ב, והעיר על כך ר' יעקב חיים סופר, מנוחת שלום, חלק ה, ירושלים, תשס"ב, עמ' קנו, הערה ח. השנייה: ר' יששכר דב רובין בספרו טללי אורות, חג הסוכות א, ירושלים, חשנ"ד, עמ' פה כתב: "כתב רבינו המהרש"ל: דהנה יש בירושלמי (פ"ק דיומא) וכסה ענן הקטורת... מדה כנגד מדה" (חכמת שלמה סי' תרכ"ה). אבל חכמת שלמה על שו"ע או"ח חיבר ר' שלמה קלוגר, ונתחלף אפוא למחבר בין חיבור זה לחיבור חכמת שלמה של מהרש"ל. וראה דוגמה נוספת לכך בעמודים, הגהות ומגיהים, עמ' 647-649, בדבר ההגהות שנדפסו על גליון הרמב"ם בדפוס אמסטרדם ואילך, ומחברם הוא מחבר ספר מרכבת המשנה.

72 על התוספת: 'רבה', 'זוטא' בספרות תז"ל, ראה עמודים, כתיבה, עמ' 330-332. ראה שם, עמ' 364, שבדרך דומה לזו הבדילו בין שמות שווים של פרקי המשנה.

73 ר' קלונימוס כתב את חיבורו זה בראשית המאה הארבע עשרה. החיבור פורסם על ידי י' שצמילר, "מגלת ההתנצלות הקטן" לרבי קלונימוס בן קלונימוס, ספונות, י (תשכ"ו). הקטע המצוטט נמצא בעמ' נא.

74 על חכם זה ועל חיבורו ראה שם, עמ' יא.

75 בהקדמתו לספרו שפתי ישינים, אמשטרדם, ת"מ, דף ו ע"א, התועלת השמינית.

76 אולי התכוון בבא מציעא לג ע"ב, ולרש"י שם: "הדר דרש להו הוי רץ למשנה. רש"י: לפי שירא פן ישתכחו המשניות, ויחליפו שמות החכמים, ובמקום חיוב יאמרו פטור, ובמקום אסור יאמרו מותר". ובספרי פיסקא קפת, על הפסוק לא תשיג גבול רעך (דברים יט, יד): "מנין למחליף דברי רבי אליעזר בדברי רבי יהושע ודברי רבי יהושע בדברי רבי אליעזר ולאומר על טמא טהור ועל טהור טמא שהוא עובר בלא תעשה תלמוד לומר לא תסיג גבול רעך".

77 הגרשיים מלמדים שלפנינו מליצה על פי הפסוק: שתיים רעות עשה עמי (ירמיהו ב, יג). וכאן הכוונה שהמחבר גרם לעצמו שתי רעות.

78 היינו, 'הוא גרם בניזקין', כיון שעל ידי הוראתו בטעות הוא יכול להוציא ממון שלא כדין. 'מעכב הגאולה', כפי שהמשיך להסביר. אמנם לא ברור מה ראה להשתמש בביטוי 'הלכה למשה מסיני'.

79 על פי תנחומא, פרשת במדבר, אות כב. וההמשך: כל האומר וכו', הוא על פי אבות ו, ו.

שנדפסו עד זמנו שכולם נקראו בשם צפנת פענח, וכן חמישה ספרים שנקראו בשם חשק שלמה, כן נדפסו שלושה ספרים בשם אמרי שפר, שני ספרים בשם דרך אמונה, שני ספרים בשם עין משפט, ועוד ספרים בעלי אותו שם.⁸⁰

אמנם במקרים אלו אפשר ללמד זכות על המחברים ולומר כי הם לא ידעו שיש ספר אחר בעל אותו שם. סביר להניח כי ככל שאנו מתרחקים מהמצאת הדפוס יש סיכוי גדול יותר שיהיו ספרים בעלי אותו שם. קשה לדעת אם המחבר יודע באותה העת שיש ספר אחר באותו שם, או שגם אז, למרות שספרי הדפוס נפוצים יותר ויותר, בכל זאת אין באפשרותו לדעת, או שאין הדבר מפריע לו.⁸¹

לפיכך ניתן עכשו דוגמאות לספרים בעלי אותו שם, שלכאורה היה על המחבר לדעת ששם זה ניתן כבר לפניו. הרי לנו דוגמאות של ספרים ששמם זהה לשם חכמים בתקופת הראשונים.

ר' יצחק אייזיק שור אבד"ק בוקרשט, חיבר ספר שאלות ותשובות, ועל שעריו כתב: "ספר שו"ת הרא"ש קובץ שאלות ותשובות הלכה למעשה... אני הצעיר יצחק אייזיק שור האבד"ק בוקארעשט... לבוב שנת אמת וצדק [תרמ"א] לפ"ק". אין מן הצורך לומר כי שם הספר מטעה, שהרי ניתן להחליפו בספר שו"ת הרא"ש של ר' אשר הידוע. קשה להניח שהמחבר לא היה מודע לספר שו"ת הרא"ש, או לכל הפחות לשמו של הרא"ש, ולפיכך תמוה שהמחבר בחר בשם זה.⁸²

מאוחר יותר מצאנו את הספר: "ספר חדושי הרשב"א, על התורה וחמש מגילות והפטרות... הכינים וגם חקרים בחמלת ה' עלי שרגא פייבל ריזענמאן רב ואב"ד באיסט טארנטא... בילגורייא... תר"צ לפ"ק". לספר זה יש הסכמה קצרה מר' יהודה ליב צירלסון. הסכמה מאת ר' יוסף חיים זוננפלד שבראשה נכתב: "חיים ברכה וכל טוב סלה מציון לכבוד ידיד הרב הגדול חריף ובקי בחדרי תורה בנש"ק נהדר ומפורסים [!] מחבר חדושי הרשב"א הוא בר"ת כש"ת רב שרגא בהרב אהרן שליט"א וכו'. לאחריה הסכמתו של ר' יחזקאל הלוי בנו של ר' מאיר יחיאל האדמו"ר מאוסטרובצה, והסכמת ר"א זילבר (סילבר), ושניהם מזכירים בדבריהם ששם הספר הוא חדושי רשב"א. נמצא כי שלושה רבנים מפורסמים לא ראו כל פסול בשם הספר.⁸³

גם ביחס לשמות של אחרוני הראשונים, או ראשוני האחרונים מצאנו אותה תופעה. מצאנו ספר בשם תשובות הרא"ם, לרא"ם מרגליות, וורשא, תרי"ט. שם זה יכול להתחלף עם

80 ראה לדוגמה לקמן הערות 223, 224, 225.

81 ר"מ שפרבר הציע סיבה נוספת: המחבר המאוחר יותר כתב כמה וכמה חיבורים במקצועות התורה ובכולם הזכיר את שמו, ולכן כאילו נאלץ לקרוא שם ספר שכבר קיים כמה פעמים בספרים קודמים.

82 וראה גם ר' דוב טורש, מאוני צדק, וורשא, תרנ"ה, עמ' 198, שהתרעם על בני זמנו שאת שמו של שמואל יוסף פיין, כתבו בקיצור: רש"י פיין. והרי לדבריו קיצור זה עלול להתחלף במשך הזמן עם רש"י סתם, ראה בדבריו שהאריך בזה.

83 אציין עוד כי מציינו ספר שו"ת וחדושים ששמו כשם קדמון. כוונתי לספר ציוני שכתב ר' אהרן זליג ציוני, ווילנא, תרל"ה. בהקדמתו כתב כי קרא לו כך משום שבשם זה הוא מזכיר גם את אביו וסבו שהיו גדולים בתורה, ותורתו שלו הם. אבל כאמור זהו גם שם של ספר קדמון, והמחבר לא חש לזה.

שו"ת הרא"ם לר' אליהו מזרחי, שנדפס שנים רבות לפניו. אמנם שם החיבור לא ניתן על ידי המחבר, אלא ככל הנראה הוא ניתן על ידי נכדיו שהוציאוהו לאור, אבל עדיין תמוה שבחרו בשם זה.

בדומה לכך מצאנו ספר בשם: "ספר שו"ת מהרש"ל אשר חברתי בעזהשי"ת אני הצעיר שמעון לאנגסאם דומ"ץ דק"ק מעליץ יע"א... מונקאטש, עת"ר". גם כאן שם הספר מטעה, שהרי הוא מתחלף עם שו"ת מהרש"ל לר' שלמה לוריא.

אכן יש רבנים שהיו ערים לעובדה ששם לא מוצלח יכול להטעות את המעיין. הנה מאוחר יותר עמד ר' אלכסנדר שמואל היילפרין וחיבר אף הוא ספר שו"ת, אלא שהוא קרא לו שו"ת מהרא"ש, למברג, תרנ"ו. יש כאן שינוי מכוון מהשם המקובל: הרא"ש, ועל כן יש להניח שאדם לא יטעה ויחליף שם זה עם הרא"ש הידוע. נראה אפוא שהמחבר קרא לו כך במתכוון כדי למנוע טעות.

שינוי זעיר זה בשם הספר הוא משמעותי ביותר כפי שראינו, ואכן מצאנו שנהגו כך גם מאוחר יותר. כשנדפסו תשובותיו וכן שאר ספריו, של ר' אריה ליב צינץ, הם נקראו בשם שו"ת מהרא"ל,⁸⁴ או חידושי מהרא"ל וכדומה. לכן כשנדפסו תשובותיו של ר' אלעזר ליפמן קנעביל על ידי בנו, וינה, תרצ"ז, הוא קרא לספר בשם: שו"ת וחדושי מוהרא"ל. זאת כמובן כדי לא להחליפו בתשובותיו של ר' אריה ליב צינץ. אבל לעומת זאת כשר' יצחק נסים הדפיס את תשובותיו של ר' שלמה אליעזר אלפנדרי, חלק ראשון, ירושלים, תרצ"ב, אנו רואים ששם הספר הוא: שו"ת מהרש"א.⁸⁵ לאמור, ר"י נסים לא חשש שיחליפוהו עם מהרש"א המפורסם בחידושו על הש"ס.

אכן, גם כאן נמצאו חכמים שחששו לשמות זהים, ולכן הוסיפו לשם הספר עוד מלה וכדומה, ובכך מנעו בלבול אפשרי. היו כאלה שהוסיפו לשם הספר את אחת מהמלים הבאות: חדש, שני, תנינא, אחרון, אחרונים, או מלה אחרת בדומה למלים אלו. הוספה זאת באה כמובן כדי להבדיל בין ספרים לבין ספרים קודמים בשם זה, וכבר עמדו על כך החוקרים.⁸⁶

כדאי לצרף לכאן את הדוגמה הבאה. בשנת רע"ד נדפס במנטובה הספר 'מנהג אבות תניא' לחכם בלתי ידוע מתקופת הראשונים.⁸⁷ הספר נדפס שנית בקרימונה, שכ"ה, בשם 'תניא' בלבד. הספר נדפס לאחר מכן פעמיים בזולקווא, בשנים תק"ס ותקצ"ו, בשם 'תניא רבתא'. יש לברר מה גרם למדפיסים להוסיף את המלה 'רבתיא'. לדעת רש"ח קוק⁸⁸ הסיבה

84 חלק אחר של תשובותיו נקרא גם בשם משיבת נפש, וורשא, תר"י, ומהדורות נוספות.

85 בהקדמה כתב כי המחבר לא קרא שם לספריו, ולכן הוא קרא לו כך מהטעם הפשוט שברצונו לרמז בזה לשם המחבר כמו שכתב בעל הרוקח בהקדמתו, וכן יש לו טעמים נוספים שיפרסמם בחיבור תולדות מהרש"א. עד כמה שידוע לי, חיבור בשם זה לא נדפס, ויחכן ששם היה המחבר מתייחס לשם החיבור מבחינות נוספות.

86 זלאטקין (לעיל הערה 1), עמ' 186-188, עמד על כך, וציין לספרים מכל הסוגים הללו.

87 לא נדון כאן במחברו של הספר, נושא שכבר עסקו בו חכמים, כי אין זה נוגע לענייננו.

88 עיונים ומחקרים, תל אביב, תשכ"ג, ח"ב, עמ' 270.

לכך היא הדפסת ספר התניא לר' שניאור זלמן מלאדי. כדי להבדיל בינו לבין ספר תניא הקדמון, הם החליטו להוסיף לספר הקדמון את המלה 'רבתיא'.⁸⁹ יש שנהגו אחרת כדי לפתור את הבעיה של שמות זהים. רי"ל אורנשטיין מפלטישן, הדפיס את תשובותיו בירושלים, תרל"ג, וקרא לספרו מתחילה בשם: שו"ת מהרי"ל⁹⁰ לא אבוש,⁹¹ ובהגיעו לירושלים הוסיף עוד ספר קטן על החיבור הזה. הדברים כתובים בשער הספר בקיצור, אבל בהקדמתו האריך יותר, והרי הדברים לפנינו:

ואל יתמה הרואה כי מה אני להפוך הנהגות ההוראה, כי בטוח אני כי אדברה נגד מלכים ולא אבו"ש, מאן מלכי רבנן. ושמעתי⁹² שם החיבור שלי בחוץ לארץ מהרי"ל לא אבוש⁹³ מהרי"ל כשמי, אך שלא ללבוש מדא דרבנן לשום שם מהרי"ל, הוספתני] אותיות לא אבוש, שלא לטעות על שם שו"ת מהרי"ל. ובבואי לפה עיר הקודש נגלה לי חזיון כי נרשם בשם החיבור אותיות הגדולות ירושלם והנשאר בגימטריה טל⁹⁴ על כן הוספתי חיבור קטן טל ירושלים...

הרי לנו דרך מקורית, שדומה שאין לה חבר.

ז. שמות שאינם ראויים

קיימים שמות של חיבורים, שלא מצאו חן בעיני אחרים מסיבות שונות. כתוצאה מכך היו שקראו לחיבור בשם שונה מהשם שקבע לו המחבר, או שלא הזכירו את שם החיבור כל עיקר, אלא נקבו רק בשמו של המחבר. היו גם מקרים שכתוצאה מכך שינה המחבר את שם החיבור.⁹⁵ הבה נראה מספר דוגמאות לכך, ומה היתה סיבת השינוי.⁹⁶

89 רש"ח קוק כתב כי ספר התניא נדפס לראשונה בסלאוויטא תקנ"ו, והצדק עמו, אלא שיש לדעת כי בשער הספר לא נזכרה המלה תניא אלא שם הספר היה 'ליקוטי אמרים', רק בדפוס שני, זולקווא, תקנ"ט, נדפס בשער הספר: 'תניא הוא ספר ליקוטי אמרים'. כמו כן ספר תניא הקדמון נדפס כבר בתק"ס, ולא כדבריו שנדפס בתקצ"ו. עם זאת נראה שצדק בהשערותו. הואיל ובזולקווא נדפסו שני הספרים, הרי גם אם נדפסו רק בהפרש של שנה זה מזה, היה צורך להבדיל ביניהם, וכפי שאכן פעלו המדפיסים.

90 בהקדמה כתב המחבר שם זה עם סימן גרשיים: מהרי"ל, וכפי שהעתקתי בפנים.

91 האותיות המודגשות נמצאות במקור, וכן גם בהקדמתו שתוכן לקמן, ושם כתב המחבר את ההסבר לכך.

92 אולי צ"ל: ושמת. הדגיש ענין חוץ לארץ כי בהמשך מספר כי כשבא לירושלים, התברר לו עניין נוסף ביחס לשם החיבור, ואין כאן מקומו.

93 ראה הערה 91.

94 היינו, ללא המלה: שו"ת.

95 כבר ציינתי לעיל הערה 1, לספרו של זלאטקין שדן בשמות ספרים מהיבטים שונים. אף הוא דן בנושא זה בעמ' 258-273, וראוי מאוד לקרוא את דבריו. באתי בזה להוסיף כאן על דבריו בשמות שלא דן בהם, ולא דן בעניינם.

96 כאן המקום להעיר על דברי ר"א אפטוביצר, מבוא לספר ראבי"ה, ירושלים, תרח"צ, עמ' 54, ששם הוא דן בשם ספרו של ראב"ן. הוא כתב שמצאנו שיש קוראים לו אבן העזר, ויש שקוראים לו צפנת

(א) שמות שיש בהם מעין גאווה - לפני תקופת הדפוס

1. משנה תורה

הרמב"ם הסביר בהקדמתו לחיבורו את משמעות השם שבחר: "לפיכך קראתי שם חיבור זה משנה תורה. לפי שאדם קורא בתורה שבכתב תחלה ואחר כך קורא בזה ויודע ממנו תורה שבעל פה כולה, ואינו צריך לקרות ספר אחר ביניהם". הראב"ד במקום השיג על דברי הרמב"ם:

אמר אברהם, סבר לתקן ולא תיקן כי הוא עזב דרך כל המחברים אשר היו לפניו, כי הם הביאו ראיה לדבריהם וכתבו הדברים בשם אומרם והיה לו בזה תועלת גדולה, כי פעמים רבות יעלה על לב הדיין לאסור או להתיר וראייתו ממקום אחד, ואילו ידע כי יש גדול ממנו הפליג שמועתו לדעת אחרת היה חוזר בו. ועתה לא אדע למה אחזור מקבלתי ומראייתי בשביל חבורו של זה המחבר. אם החולק עלי גדול ממני הרי טוב, ואם אני גדול ממנו למה אבטל דעתי מפני דעתו. ועוד, כי יש דברים שהגאונים חולקים זה על זה, וזה המחבר בירר דברי האחד וכתבם בחיבורו, ולמה אסמוך אני על ברירתו והיא לא נראית בעיני, ולא אדע החולק עמו אם הוא ראוי לחלוק אם לא. אין זה אלא כל קבל די רוח יתירא ביה.

בהשגה זו התנגד הראב"ד לדרכו של הרמב"ם בחיבור הספר, ואף סיים את דבריו במשפט חריף: "אין זה אלא כל קבל די רוח יתירא ביה". לאמור, הוא ראה בדרך כתיבת החיבור של הרמב"ם משום גאווה רבה. אין ספק שגם שם החיבור כשלעצמו יכול להתפרש כשם גאוותני, אלא שבדברי הראב"ד אין אנו שומעים ביקורת על שמו של החיבור. אולי אפשר לומר שהראב"ד ראה כעיקר להשיג על עצם שיטת הרמב"ם, וכי ביקורת סמויה על שם החיבור נכללת ממילא כבר בדבריו, שהרי אם החיבור אינו ראוי, גם שמו אינו ראוי.

אכן אף שבדברי הראב"ד אין התייחסות לשם החיבור, הרי אצל חכמים אחרים שם החיבור נתפרש כשם המורה על גאות המחבר, וכפי שכבר הראה ר"י טברסקי,⁹⁷ הראשונים נמנעו מלקרוא לחיבור בשם משנה תורה, אלא הם ציינו אליו באופנים אחרים, כגון: כתב הרב ר' משה, כתב הרמב"ם, חבור, ועוד.⁹⁸ נראה שהסיבה לדבר היתה שהם

פענח. היו כאלה שאמרו שהמדובר באותו ספר, אלא שהמחבר קרא לו בשם אבן העזר, וחלק מהציבור קרא לו צפנת פענח, "לגודל חשיבותו וליוקר ערכו ולפי שתעודתו הוא לגלות טעמי מנהגי הראשונים ועמקי סתרי דינין כמו שכתב רבינו בהקדמתו". ועל כך כתב אפטוביצר: "ופירוש זה שנון אבל קשה לקבלה מפני שלא מצינו בכל ספרות הרבנים דוגמא לזה שאחרים יקראו לספר שם אחר מאשר קרא לו המחבר". אנו רואים כי מצאנו דברים כאלה.

I. Twersky, The beginnings of Mishneh Torah Criticism, in: A. Altmann (ed.), *Biblical and Other Studies*, Cambridge, 1963, p. 173, n. 55. הוא הוסיף על דבריו הללו במאמרו 'ר' יוסף אשכנזי', ספר היוכל לכבוד שלום בארון (בעריכת ש' ליברמן), חלק עברי, ירושלים, תשל"ה, עמ' קפג-קצד. וראה גם בספרו מבוא למשנה תורה לרמב"ם, ירושלים, תשנ"א, עמ' 82.

טברסקי במאמריו המצויינים בהערה הקודמת ציין למקורות רבים, וכתב שניתן להוסיף עליהם כהנה וכהנה. אתייחס רק לדוגמה אחת בעמ' קפה הערה 8 ביחס לרמ"ה, שעליו כתב טברסקי כי באגרותיו

חשו שיש בשם זה משום גאווה רבה. בין הראשונים הללו נמצאים גם מחברים שספריהם נכתבו על פי ספרו של הרמב"ם, או שהלכו בדרכו, כגון: ר' משה מקוצי בעל ספר מצוות גדול, וכן ר' יעקב חזן מלונדרץ בעל עץ חיים,⁹⁹ וכן בעל ספר החינוך, ועוד, ועם זאת הם לא קראו לחיבור בשם משנה תורה.

טברסקי מציין, כי בסוף המאה השלש עשרה מופיע לראשונה הביטוי "היד החזקה",¹⁰⁰ ומכאן ואילך השתמשו בו הרבה מחברים כתחליף לשם משנה תורה.

ר' שלמה ב"ר שמעון (רשב"ש) דוראן בספרו מלחמת מצוה, ליפציג, תרט"ז (עמ' 30-32), נחלץ להגנת הרמב"ם בנושא זה, והאריך לבאר את משמעותו של השם משנה תורה באופן שאינו מלמד על גאוותו של הרמב"ם. אבל נראה שדבריו לא נודעו ולא נתפרסמו כראוי, או שמא נתפרסמו אבל לא נתקבלו על לב השומעים. עובדה היא שהשם משנה תורה לא נתקבל בדורות שאחריו, ולא נתקבל אף על ידי מפרשי הרמב"ם.¹⁰¹

אבל המעניין הוא, ששם זה מוזכר על ידי המדפיסים החל מהדפוס השני, אם כי עדיין לא בצורה שמלמדת שהוא השם העיקרי. בדפוס הראשון של משנה תורה, רומי, סביב שנת רל"ה, אין שער ואין הקדמה של המדפיס. אבל בהלכות טומאת מת, סוף פרק כא, כתב המדפיס: "אמר מעתיק¹⁰² המימוני הזה כמתנצל". לאמור, המדפיס הראשון אינו קורא לחיבור בשמו. גם בדפוס השני, שונצינו, ר"ן, עדיין אין שער, אבל בראשו כתב המדפיס גרשם שונצינו:

אמר צעיר המחוקקים¹⁰³ ... נדרשתי לאשר שאלוני ונמצאתי לאשר שאלוני הגדולים אשר בארץ שופטי ארץ... ואתה תאזר מתניך וקמת וחקקת בעט המהיר ספר הרב הגדול מרנא ורבנא הגאון האלקי רבי משה ב"ר מימון משנה תורה עטרת צבי וצפירת תפארה לבוש מכלול נימוסי משנה וגמרא תלמוד בבלי וירושלמי ספרי וספרא לכל היד החזקה ולכל המורא הגדול אשר עשה מש"ה¹⁰⁴ משמרת למשמרת...

(כתאב אלרסאייל) הוא הזכיר את השם משנה תורה בתחילה, אבל בחשובותיו בספר אור צדיקים, שאלוניקי, תקנ"ט, כתב "רבי משה בעל החיבור" בסי' רנט, רס, רסב, רסו, ועוד. אוסיף כי בחידושי יד רמ"ה לסנהדרין נח ע"ב ד"ה ואמר ריש לקיש, הזכיר את השם משנה תורה.

99 בריש ספרו, מהד' ר"י ברודי, ירושלים, תשכ"ב, עמ' ב, כתב: "ועשה ספר הנקרא מימון".

100 לדבריו, שם זה נמצא לראשונה כאגרתו של ר' ישי בן חזקיהו, ראש הגולה מדמשק: "ספריו הנכבדים והיקרים לכל יודעי דת היד החזקה אשר קראו משנה תורה". ראה קובץ תשובות הרמב"ם ואגרותיו, מהד' ליכטנברג, ליפסיה, תרי"ט, ח"ג, עמ' 21.

101 עם זאת כדאי לציין כי ר' יעקב לנדא מחבר ספר האגור, שבא מאשכנז ופעל באטליה בראשית ימי הדפוס, כתב בהקדמת ספרו: "אקבץ כל הדעות וכל דברי החכמים המתנגדים זה לעומת זה אשר הם נמצאים בחבורים אשר תחת ידינו ובראשם רב אלפס, משנה תורה, מרדכי".

102 כלומר, המדפיס.

103 כלומר, המדפיסים. וכן בהמשך: "וחקקת בעט המהיר", כלומר והדפסת בדפוס.

104 הגרשיים מציינים כי לפנינו מליצה על יסוד הפסוק בסוף התורה, ששם הכוונה למשה רבנו, ואילו כאן הוא מוסב על הרמב"ם.

אם כן, הציבור שדרש את הדפסת הספר קרא לו בשם משנה תורה, אם כי מוצנע כאן גם השם היד החזקה. בקולופון בסוף הספר נדפס: "ותשלם כל המלאכה מלאכת ה' היא הי"ד החזקה אשר עשה משה לעיני כל ישראל... נאם הצעיר המגיה אליעזר ברבי שמואל זצ"ל". כאן אין מוזכר משנה תורה, אלא רק היד החזקה.

בדפוס קושטא, רס"ט, יש כבר שער ובו נדפס: "החיבור הגדול הנקרא משנה תורה לרב רבינו משה בן הרב הדיין רבי מימון ז"ל" וכו'. את השער מעטרת מסגרת שבה נכתב הפסוק: "ולכל היד החזקה... לעיני כל ישראל". כאן גובר השם משנה תורה. אבל בקולופון שבסוף הספר כתב המגיה אברהם בן כמ"ר יוסף בן יעיש, בין שאר דבריו: "מי זה ערב אל לבו לקנות לו ספר היד החזקה... כי כל אחד מהספרים האלה היה נמכר בדמים יקרים... לעשות בכתיבה אשורית ספר היד החזקה הנקרא משנה תורה". כאן גובר השם היד החזקה, בניגוד לכתוב בשער הספר.

בדפוס הבא, שנדפס על ידי בומברג, ויניציאה, רפ"ד, נדפסה בשער מלה אחת באותיות גדולות: מיימוני. מתחתיה מתחיל הפסוק שהוא כמסגרת לשער, אף הוא באותן אותיות: "לכל היד החזקה... כל ישראל". ואחריו כהמשך למסגרת ובאותן אותיות נכתב הפסוק: "ונגש משה לבדו אל ה' והם לא יגשו והעם לא יעלו עמו" (שמות כד, ב). בשער עצמו נכתב באותיות קטנות יותר: "ההודאה לממציא כל מחוייב המציאות שהגיענו להתחיל כן יגיענו להשלי' לחקוק בעט ברזל ועופרת חיבור משנה תורה אשר חיבר אחד קדוש רבינו משה בן הדיין ר' מיימון הספרדי זצ"ל". אנו עדים לשני שמות, אבל השם היד החזקה הוא המודפס באותיות גדולות, יחד עם השם מיימוני, ואילו השם משנה תורה נדפס באותיות קטנות. אבל בחלק השני נדפס בשער באותיות גדולות רק: "מיימוני", ואילו המסגרת הושמטה. לאחר מכן נכתב באותיות קטנות: "ישתבת הכורא" וכו', ונכתב שם כעין הנוסח בשער של החלק הראשון. לאמור, השם העיקרי הוא מיימוני, והשם משנה תורה הוא כאילו שם משני.

במשנה תורה שהדפיס בראגאדין בויניציאה ש"י בעמוד השער אין מוזכר בצורה בולטת שם החיבור. בראש השער מודפסת שורה העומדת בפני עצמה שבה נכתב: "ושאבתם מים בששון ממיימוני"¹⁰⁵ הישועה". מתחת לשורה זו נדפס שער הדומה ביסודו לשער של רפ"ד. לאמור, שני הפסוקים: "לכל היד החזקה... כל ישראל" באותיות גדולות יותר מאשר הפסוק ושאבתם מים. אחריו הפסוק: "ונגש משה... עמו". ובתוך המסגרת הנוסח כמו ברפ"ד, אלא שבסופו יש שינויים בהתאם למה שהוסיפו בדפוס זה.

עד כאן ראינו שהשם משנה תורה אינו מובלט כשם של החיבור. אבל במשנה תורה שנדפס אחריו על ידי יושטיניאן, ויניציאה, ש"י, יש שינוי.¹⁰⁶ בשער נדפס באותיות

105 הרי לנו שם החיבור.

106 בעמודים, הגהות ומגיהים, עמ' 613-632, דנתי באורך רב ביחס של הנוסח של שתי המהדורות הללו בינן לבין עצמן, ובינן לבין נוסח רפ"ד. בעמ' 623 כתבתי, על פי הבדיקה המדגמית שערכתי כי המסקנה היא שאין הבדל גדול בנוסח שבין שני הדפוסים הללו, אלא שהדבר אינו מוחלט וכדי לקבל תמונה סופית יש לערוך בדיקה מקיפה. לא עמדתי שם על נוסח השערים. אנו רואים מהשערים כי

גדולות: "משנה תורה", ואחריו באותיות קטנות יותר: "הוא ספר הי"ד שחיבר הרב הגדול רבינו משה בן הדיין רבי מיימון הספרדי זצ"ל". בחלק השני שהדפיס יושטיניאן בשנת שי"א נדפס בשער באותיות גדולות: "משנה תורה", ואחריו באותיות קטנות יותר: "חלק שני, חיבר הנשר הגדול רבינו משה בן הדיין רבי משה הספרדי זצ"ל".

דומה אפוא שדפוס יושטיניאן הוא זה שקבע את שער הספר לדורות. מכאן ואילך בכל הדפוסים¹⁰⁷ הכיתוב בשער קבוע ונאמר בו: "משנה תורה הוא היד החזקה". לאחר משפט זה יש שכתבו: "להרמב"ם זצ"ל", או "להנשר... רבנו משה בר מימון" וכדומה, ואין זה נוגע לענייננו.¹⁰⁸

ניתן לומר כי הדפוס החזיר עטרה ליושנה, לפחות באופן חלקי. לאמור, הן אמנם השימוש בשם משנה תורה אינו מקובל בין המחברים עד ימינו, אבל הדפוס שמר על השם, והחל מהדפוסות מסויימות של משנה תורה, הוא מתנוסס בשער הספר. נסמך לכאן את שכתב א"מ הברמן:¹⁰⁹

מקובל כי העם שינה את שמותיהם של שלושה ספרים מפורסמים ולא קראם בשמם כפי מחבריהם, שכן הוא בחושו הבריא הרגיש משהו מן היוהרא בשמות המקוריים, אם כי מתקבל על הדעת שלא היתה מכוונת. הרמב"ם קרא לספרו "משנה תורה" והעם קורא לו "י"ד החזקה" על שום י"ד הספרים שבו, או "רמב"ם" סתם. ר' משה אלשיך קרא את פירושו על התורה "תורת משה" והוא נקרא כפי העם "אלשיך". ור' ישעיה הורוויץ קרא לספרו "שני לוחות הברית" וקוראים לו רק בראשי תיבות "של"ה". וש"י עגנון מוסיף עוד שלושה: ספר "עשרת הדיברות" לר' יצחק ברבי אבא מרא¹¹⁰ נקרא כפי העם "ספר הדיברות"¹¹¹ או "ספר העיטור". ספר "בית הבחירה" לר' מנחם המאירי נקרא "המאירי". וספר "תולדות אדם וחוה" לרבינו ירוחם, "רבינו ירוחם" הוא שמו אשר יקראו לו.

נמצא כי בנוסף לספר משנה תורה יש עוד ספרים שהציבור סבור ששמן מלמד על גאווה, ולכן ראה לנכון לקרוא להם בשם אחר. נעיר בראשונה בדבר שלושת הספרים שהוסיף עגנון, כיון שהם מתקופת הראשונים.

בראגארין נמשך מאוד אחר נוסח רפ"ד, ואילו יושטיניאן מגלה עצמאות בנוסח השער, ואם כן אולי יש ללמוד מכאן על עצמאותו גם ביחס לנוסח הפנים.

107 יוצאת מכלל זה היא מהדורתו של ר' יוסף קאפח, ירושלים, תשמ"ד, שבשער הספר נדפס: "רבנו משה בן מימון ספר משנה תורה יוצא לאור פעם ראשונה על פי כתבי יד תימן עם פירוש מקיף" וכו'.

108 לרשימה מפורטת של המהדורות, ראה: י"י דינסטאג, 'משנה תורה להרמב"ם, ביבליוגרפיה של הוצאות', בתוך: מחקרים במדעי היהדות ספר יובל לכבוד יצחק קיוב (בעריכת י' ברלין), ניו יורק, תשל"ב, עמ' כא-קח.

109 ר"א ברלינר, כתבים נבחרים, כרך ב, ירושלים, תשכ"ט. הוספת א"מ הברמן נמצאת בעמ' 286.

110 צ"ל: מארי.

111 לא מצאתי כינוי זה. אכן מצוי כינוי "בעל הדברות" כמו שאכתוב לקמן, ואולי זו היתה כוונתו. על שינוי השם בספר זה, עמד כבר החיד"א, ראה לקמן ליד הערה 124.

חכמי הראשונים אינם מזכירים את ספרו הגדול של ר' מנחם המאירי הנקרא בית הבחירה, וגם לא את ספר תולדות אדם וחווה שכתב רבינו ירוחם, ולכן קשה להסיק מסקנות על דרכם ביחס לשמות הספרים. אמנם ר' יצחק די לאטיש¹¹² הזכיר במפורש את החבור עשרת הדברות, וכן את בית הבחירה. אין לומר שעשה כן משום שספרו הוא ספר ביבליוגרפי, שהרי למרות שהזכיר את הרמב"ם בכבוד גדול כראוי לו, הוא לא הזכיר את שם חבורו משנה תורה.¹¹³

בין האחרונים מצאנו מעט שהזכירו את השם בית הבחירה.¹¹⁴ ביחס לשם תולדות אדם וחווה לא נתברר לי כיצד שם זה מורה על גאות מחברו. מכל מקום, יש מעט מן האחרונים שהזכירוהו בשמו.¹¹⁵ על ספר עשרת הדברות נדון עתה בנפרד, הואיל והוא מוזכר גם בראשונים.

2. עשרת הדברות

ר' יצחק בן ר' אבא מארי פעל בפרובנס במאה הי"ב. חיבוריו הם: עטור סופרים, עשרת הדברות, מאה שערים.¹¹⁶ ברור אפוא כי הכינוי "בעל העיטור" הוא קיצור, שהרי היה עלינו לומר "בעל עיטור סופרים". אכן קיצור זה אינו ממין העניין שאנו דנים בו. נדון אפוא בחבורו עשרת הדברות, שלדעת עגנון העם אינו קורא לו בשם זה, אלא בשם בעל העיטור.

נכון הוא שהרוב המכריע של הראשונים מכנים אותו תמיד בשם בעל העיטור, או ספר העיטור. הם משתמשים בכינוי זה כאשר הם מביאים מספר עיטור סופרים, וזה מובן. אבל הם משתמשים בכינוי זה גם כאשר הם מתכוונים לספרו עשרת הדברות,¹¹⁷ ונמצא שאכן הם מעדיפים שלא לקרוא לו בשם בעל עשרת הדברות.¹¹⁸

112 בספרו שערי ציון, מהד' הבלין, ירושלים-קליבלנד, תשנ"ה, עמ' 173, ועמ' 178.

113 טברסקי במאמרו האנגלי (לעיל הערה 97), הערה 55 כתב כי בספרי כרוניקות לא חששו לשם משנה תורה ולפיכך הזכירוהו במפורש. אבל אנו רואים כאן כי ר' יצחק וכן ר"מ המאירי בסדר הקבלה (כידוע על ספר זה מושתת ספרו של ר' יצחק די לאטיש), מהד' הבלין, ירושלים-קליבלנד, עמ' 135, אינם מזכירים את השם משנה תורה. גם בקצור זכר צדיק לר' יוסף בן צדיק (בתוך סדר החכמים וקורות הימים, מהד' נויבאואר, אוקספורד, תרמ"ח) עמ' 94, אין מוזכר משנה תורה.

114 שו"ת חיים ביד לר' חיים פאלאג'י, סי' א, ד"ה אלא שהביא; שו"ת קול מבשר לר' משולם ראטה, ח"א סי' טו ד"ה ובלאו הכי; שו"ת בצל החכמה לר' בצלאל שטרן, ח"ב סי' מב אות ג, ועוד.

115 שו"ת רמ"א סי' פ ד"ה ואע"ג; שו"ת עבודת הגרשוני בתחילת סי' קיא. ר' אליה שפירא בחיבורו אליה זוטא הזכירו בשם אדם וחווה (סי' רצט אות יב, תצג אות א, תקלת אות ג, ועוד), וגם בשם ר' ירוחם (סי' לט ס"ט, עה ס"ד, ועוד).

116 שערי ציון (לעיל הערה 112), עמ' 173.

117 אמנה לכל היותר שני ציונים לכל ראשון, כאשר אותו ראשון מפנה ל"בעל (ספר) העיטור", גם במקום שהמובאה היא מעשרת הדברות וכפי שציינתי בסוגריים. חידושי רשב"א: ביצה ד ע"ב סד"ה ואתמול (נמצא בעשרת הדברות מח ע"א), שם י ע"א והרי"ף (נמצא שם מח ע"ג). חידושי ריטב"א: יומא נו רע"ב (בעשרת הדברות עבודת יוה"כ), מגילה ה ע"א ד"ה ומגלה (שם קי ע"א). חידושי ר"ן: מגילה ד ע"א ד"ה כתב (עשרת הדברות קי ע"א), יט ע"ב ד"ה מתניתין (שם קיג ע"ב). כך גם כמובן בפירוש

לשלמות העניין אציין שיש ראשונים מעטים שלא שינו את שם הספר. ר' צדקיה בספרו שבלי הלקט מכנה אותו בדרך כלל בשם בעל הדברות, אבל גם בשם בעל עשרת הדברות.¹¹⁹ בספר אורחות חיים וספר כלבו הוא מוזכר לעתים בשם בעל עיטור,¹²⁰ ולעתים בשם בעל עשרת הדברות.¹²¹ כך גם בדורות האחרונים מצאנו לעתים "בעל עשרת הדברות", אבל אף אלו הם מיעוט ממש.¹²²

(ב) שמות שיש בהם חשש לגאווה - בתקופת הדפוס

ר' יוסף אבן וירגא כתב ספר על כללי הגמרא וקראו בשם שארית יוסף, מנטובה, שנ"ג. בהקדמתו כתב: "וראשונה קראתיו שבט מישור, וחשבתי כי שם זה מורה גאווה וסלקתי אותו, וקראתיו שם מורה שפלותי ודלותי, ומה ראיתי על ככה ומה הגיע אלי". לאמור, המחבר סבור שעליו להימנע מלתת שם לספרו, אם שם זה יכול להתפרש כמורה על גאות המחבר.

ראינו כי בתקופה שלפני הדפוס יש כמה ספרים שאפשר שמחבריהם לא חששו לכך, ונתנו שם שאפשר שיש בו גאווה. גם בתקופת הדפוס לא כולם סברו כר' יוסף, ומצאנו כמה מחברים שנראה ששיקול זה לא עמד לפנייהם.

1. שני לוחות הברית

בשנת ת"ט נדפס באמשטרדם ספר שני לוחות הברית לר' ישעיה הורוויץ. הספר נדפס על ידי בנו ר' שבתי (שעפטל), שסיפח לו בסופו גם ספר משל עצמו בשם ווי העמודים. ספר שני לוחות הברית חזר ונדפס פעמים רבות, והוא אחד הספרים שרבו ההוגים בו. ברם, הציבור אינו קורא לו בשמו, אלא הוא נקרא בשם הקצר: של"ה (=שני לוחות הברית). עמד על כך החיד"א וכה כתב:¹²³

- הר"ן על הרי"ף. רא"ש: פסחים ב, ב (עשרת הדברות קכד ע"ב), שם ב, ג (שם קכא ע"א). וכן גם בתוספות הרא"ש. וכן מצאנו בעוד ראשונים ואין להאריך.
- 118 יש להעיר כי אין בזה הוכחה מוחלטת, ואסביר זאת בדוגמה מספרי האחרונים. מצאנו כמה פעמים שהאחרונים כותבים: כתב המשנה למלך וכד', וכוננתם לספרו פרשת דרכים. ראה מאמרי רבי יהודה רוזניס ויצירתו, ספר תא שמע, מחקרים במדעי היהדות לזכרו של י"מ תא שמע (בעריכת אברהם (רמי) ריינר ואחרים), אלון שבות, תשע"ב, עמ' 866 והערה 60. לאמור, מציינים לחכם או לספרו של אותו חכם, על פי ספרו שכנראה נתפרסם יותר, אבל עדיין צריך ברור אם אכן כך נהגו גם הראשונים.
- 119 תפילה סי' לד ("בעל עשרת הדברות"), שבת סי' קיא ("ובעשרת הדברות מפרש"), ברכות סי' קמה ("ירושלמי לעשרת הדברות"), פורים סי' קצז ("ועשרת הדברות כתב").
- 120 או"ח הבדלה אות כו, חמץ ומצה אות טו (וכן הוא בכל בו חמץ ומצה מהד' ר"א דוד עמ' יח), ערוכי תבשילין עמ' שעו.
- 121 או"ח הל' תפלה אות עט; שבת, קידוש היום אות כב. כל בו הלכות חנוכה, סי' מד, מהד' ר' אברהם דוד, עמ' רפט, רצו (מעניין כי באותו עמוד מעט לפני זה הוא כותב: "וכתב ה"ר יצחק בר אבא מארי ז"ל"), הלכות מגלה ופורים, סי' מה, עמ' שג, דש, ועוד.
- 122 כגון שו"ת מלמד להועיל ח"א ריש סי' קכא; ר' מנשה קליין (הקטן), שו"ת משנה הלכות, חלק ח, סי' קצד ד"ה ברם.
- 123 שם הגדולים, מערכת ספרים, אות ש, מספר קב.

שני לוחות הברית, להגאון החסיד מהר"י סג"ל הורוויץ. וכן עשרת הדברות בשם העטור¹²⁴ לא זכו להקרא בשם שקרא להם המחבר. (וכזה התרעם הרב מוהר"א בר' אבלי ווירמש בספרו מאורי אור על בן המגן אברהם על שקרא לחבור אביו בשם זה בשם ה' שאנחנו מסיימים בו ברכה ראשונה של ח"י ברכות ולא הונח לו בשם נר ישראל שקרא לו אביו).¹²⁵

יש להעיר כי ר' שבתי כתב בהקדמה שהספר מורכב משני חיבורים, "דרך חיים" ו"לוחות הברית", שכל אחד מהם מורכב משלושה חיבורים, וכפי שהוא מפרט בדבריו, ואחר כך הוא כותב:

ולשניהם קרא שם לוחות הברית, ושתי חוברות חברים לאחדים ותורה אחת, הרי שתיים מחברת, חיבור דרך חיים, וחיבור לוחות הברית, והיו לאחד כי מישך שייכי להדדי שתיהן חוזרות, והיו למאורות... זאת עיני ראו כל היקר הזה, אז אנכי הרואה אמרתי כי מן הראוי ומחוייב הוא להביא הדברים בדפוס, להיותם בקרב ישראל אשרי הדור שזוכים לכך.

לדבריו, השם שקרא לו המחבר הוא "לוחות הברית", שהוא גם שם של אחד החלקים. אמנם ר' ישעיה עצמו כתב בהקדמה לחלק תורה שבכתב, כי החיבור תורה שבכתב מורכב משלושה חלקים, והוא יצרף אליו חיבור על התורה שבעל פה, ולשניהם יחד הוא קורא בשם "שני לוחות הברית". אבל אין לכך כל קשר עם שמו הכללי של הספר. יש לשים לב כי השם "שני לוחות הברית" שניתן על יד ר' ישעיה הוא רק לחלק מן הספר "לוחות הברית".

לא נתברר אפוא כיצד נקבע השם "שני לוחות הברית" לשמו של כל החיבור. אפשר שעשה כן הנכד ר' ישעיה, שכתב אף הוא הקדמה לאחר הקדמתו של אביו. אפשר שעשה כן המדפיס. מכל מקום נראה לי שלא עשה כן ר' שבתי. בזה נוכל להבין את פשר התשבחות שנאמרו עליו בשער הספר: "וברכה לראש משביר, נאור וכביר, בן המחבר, ענף עץ אבו"ת, הנשר הגדול בעל הכנפים הפורש כנפיו לתימן שם החכמה והמדע ותבונה, אבן ראשה אבן פנה, החסיד ועניו הגאון הגדול מופת דורנו כמוהר"ר שעפטל סג"ל נר"ו וכו'. קשה בעיני לומר שר' שבתי יכתוב כן על עצמו, וכפי שכבר הארכנו בעניינים אלו בפרק רביעי, ולכן סביר לומר שכתב כן הנכד או המדפיס.

2. תורת משה

הזכרנו לעיל כי גם ספר תורת משה לר"מ אלשיך על התורה אינו מוזכר בשם שקבע לו מחברו, אלא מוזכר בצורה: כתב ר"מ אלשיך, וכדומה. עם זאת יש שהביאוהו בשם תורת משה.¹²⁶ דומה בעיני שבדורות מאוחרים יותר לא הקפידו על כך והביאוהו בשם תורת

124 על כך כבר כתבנו לעיל, ראה ליד הערה 111.

125 דיון על האמור בסוגריים ראה לקמן ליד הערה 198.

126 רי"ח ויטרבו, יחיו דגן, ליורנו, תק"ץ, דף קמ ע"א. ר"א הכהן האתמרי, ידו בכל, איזמיר תרכ"ז, דף רז ע"ד, סוף אות אלף קסד. רי"י שמלקיש, שו"ת בית יצחק על חו"מ, למברג, תרס"ח, בחלק הדרשות.

משה. גם בדורנו ממעטים להקפיד על כך. המעניין הוא שמאוחר יותר מצאנו ספרים נוספים בשם זה, כגון: ¹²⁷ תורת משה לר' משה קרנר, נאוידוואר, תקמ"ו, ובראשו נדפסו כמה וכמה הסכמות מרבני הזמן. תורת משה לר' משה שבת, שאלוניקי, תקנ"ז. דומה שהיו שסברו שהשם תורת משה הוא שם נאה, ואין בו משום גאווה, או משום פסול אחר. ר' משה סופר לא הדפיס את ספריו בחייו. אחר מותו נדפסו לראשונה תשובותיו בשם שו"ת חתם סופר. בנו ר' שמעון כותב, שאביו בצעירותו אמר כדרך אנב כי שם חיבורו יהיה חת"ם סופר שמשמעותו: חידושי תורת משה סופר. ¹²⁸ נמצא כי ר"מ סופר הזכיר את השם תורת משה אך ורק במרומז. והנה כאשר ר' שמעון הוציא לאור מאוחר יותר את חידושי אביו על התורה, הוא הדפיסם בשם: תורת משה, וכך נדפס מאז והלאה. ולא זו בלבד אלא שמכון חתם סופר בירושלים, המוציא לאור מחדש את כל חיבורי ר"מ סופר בעריכה חדשה, הדפיס את החידושים על התורה בשם: תורת משה השלם, ירושלים, תש"נ.

נצרך לכאן את שכתב ר' מנחם מגדל קרנגל, שהיה תלמידו של ר' אברהם שמואל בנימין סופר בעל כתב סופר: ¹²⁹

של"ה. שמעתי מכבוד אדמו"ר הה"ג מוהרש"ס ¹³⁰ אבד"ק קראקא, שאמר בשם אביו הגאון בעל שו"ת חתם סופר, דשם שני לוחות הברית הוא גדול ויקר מאוד, על כן רגילין העולם לקרותו רק בר"ת בשם של"ה, וכן ספר משנה תורה נקרא רק בר"ת רמב"ם, וכן עשרת הדברות לבעל העטור נקרא בשם העטור או ספר הדברות, וכן האלשיך קרא לספרו תורת משה ונקרא בשם הכינוי אלשיך לבד, ולא זכו כלם ל[י]קרא בשם המפורש שקרא להם המחבר, ועל כן אנכי תמ"ה תמ"ה איך קראו כעת לחידושי תורת הגאון החת"ס על התורה בשם תורת משה, דבר שנצטער בו אותו צדיק וכו', ובלא ספק לא ידעו נכדיו מזה.

לפי דבריו עלינו לומר כי מכון חתם סופר לא ידע את שכתב רמ"מ קרנגל, ולכן קבע את השם: תורת משה השלם. א.

דרוש לשבת הגדול, דף נט ע"ד. רי"ש דוויך, דרך עמונה, ארס צובה, תרע"ד, כו ע"א. ר"י גינצבורג (בזמן הנודע ביהודה), זרע יעקב, ירושלים, תשס"ג, בראשית כב, ז, עמ' 51, ועוד.

127 יש ספרים שיש בהם צירוף עם שם זה כגון: זכרון תורת משה, זכרו תורת משה וכדומה. לאלו איני מתייחס.

128 הביטוי 'חתם סופר' לקוח מגיטין פה ע"א: א"ר ירמיה חתם סופר ועד שנינו. ר' שמואל אליעזר שטרן בספרו סנה בוער באש, בני ברק, תשס"ג, עמ' תא, כתב: "ואכן אנו מוצאים שמרן עצמו בקונטרסי חידושי מציין למה שכתב בחיבור ובקונטרס חתם סופר. ויש מי שנתן טעם לקריאת שם זו מפני שעם תורת מרן נחתמה התורה", ע"ש שכתב מקורות לכך.

129 בהערותיו שארית ציון על שם הגדולים שנדפסו במהדורת ניו יורק, תשכ"ה, ערך שני לוחות הברית, אות קי.

130 הוא ר' שמעון סופר בנו של חתם סופר.

(ג) שמות שבמקורם נראים כשמות גנאי

יש שמות של ספרים שנלקחו מפסוק, אלא שהמעייין באותו פסוק מגלה כי שם זה נכתב במקרא כשם גנאי. עלינו אפוא לתמוה על המחבר כיצד עלה בדעתו לקרוא לספרו בשם שבמקורו הוא מופיע כשם גנאי. הבה נראה מה נאמר על ידי חכמים במקרה זה.*

1. חק יוסף

ר' יוסף ב"ר דוד מברסלא כתב ספר על הלכות פסח בשם חק יוסף, אמשטרדם, ת"צ. בהקדמה הוא מבאר את שם החיבור:

וחיבור זה ח"ק יוס"ף¹³¹ קראתי על שם הפסוק זאת חקת הפסח [שמות יב, מג] וכתתי וישם אתה יוסף לחק עד היום הזה [בראשית מז, כו], חק חק לגורה שוה לכל נפש המודים על האמת, ואל יאמר האומר מי ירום ראשו להשיב על דברי הפוסקים אשר כבר נדפסו תשובתם בצידם...

המחבר מביא בספר זה פעמים רבות את דברי ר' יעקב ריישר בספרו חק יעקב על הלכות פסח,¹³² ופורך את דבריו. ר"י ריישר הגיב על כך בתוך דברי הקדמתו שנדפסו בראש ספר תשובותיו שבות יעקב, ח"ג, מיץ, תקמ"ט:¹³³ "ושמעתי חדשים לבקרים, שנדפסו איזה ספרים אשר הכו עלי בדברים, ושחקו עלי צעירים, ובפיהם דוקרים... ע"כ השבתי להם בקצרים בקונטרס לא הביט און ביעקב". הקונטרס נדפס בסוף הספר, ויש בו גם תשובות להשגות שבספר חק יוסף (כדף ד ע"א):

שוב בא לידי איזה קונטרס ועלין בשם ספר חק יוסף ושורש יוסף¹³⁴ יכונה הנדפסים באמשטרדם, וראיתי שמסבב איזה השגות עלי, ולא רציתי להשיב על דבריו, כי לכל מכיריו¹³⁵ ידוע ומפורסם אינו צריך רא"י שאין כדאי להכריע כלל בדברי פוסקים לזכות או לחובה כי לא הגיע עד אלה, ומה לי לטפל בדבריו של מה בכך אין זה כבוד התורה כלל, ומכל מקום כדי שלא להוציא הנייר חלק... וכל דבריו מופרכים ומן המפורש ילמוד את הסתום... ועל שמו קרא שם הספר חק יוסף גנב מאתי את השם שקראתי ספרי חק יעקב ע"ש ויעמדיה¹³⁶ [ל]יעקב לחק [תהלים קה, י], חקת הפסח,¹³⁷ והוא קרא שם חק יוסף ולא מצינו שם זה אלא מה שעשה יוסף לכומרי¹³⁸ במצרים, וכן שמעתי שכל דבריו הם לקוחים מאחרים...

131 הגרשיים מלמדים שלפנינו מליצה המורכבת מפסוקים, וכמו שהוא עצמו מסביר.

132 נדפס לראשונה דעסוי, תנ"ר, ואח"כ יעסניץ, תפ"ד, ועוד מספר פעמים.

133 במהדורות הבאות שבהן הדפיסו את כל החלקים ביחד, הדפיסו את הקונטרס בראש חלק א.

134 ר' יוסף הדפיס באותה שנה ובאותו מקום ספר נוסף בשם שרש יוסף על כללי מגו, שיש בו כמה השגות (כגון דף ה רע"ג, ט ע"ב, יז ע"א ועוד) על כללי המגו שכתב ר"י ריישר בסוף ספרו שבות יעקב ח"ב.

135 הדפוס אינו ברור ואולי נדפס: מכירין.

136 צ"ל: ויעמידה.

137 בהקדמת ר"י ריישר לחק יעקב לא כתב זאת במפורש. הוא אכן הביא את הפסוק ויעמידה ליעקב לחק כמליצה כפי שהביא עוד פסוקים, אבל לא כתב במפורש שהם הבסיס לשם הספר.

אין ענייננו כאן לעסוק בויכוחים ההלכתיים שעברו ביניהם. עניין לנו בכך שר"י ריישר כתב ששם הספר חק יוסף אינו שם ראוי, הואיל והוא שם הקשור עם הכומרים במצרים. ועל כך השיב החיד"א:¹³⁹

חק יוסף על הל' פסח. ושקיל וטרי על ספר חק יעקב, להרב יוסף פרעמסלא¹⁴⁰ חתנו של הגאון מהר"א ברודא. ועתה נדפס שבות יעקב ח"ג והרב ז"ל היטב חרה לו על הספר הנזכר, וגם על שמו קרא ערער דיוסף שם חק לכומרים וכו', ובמטו מיניה דמר דאין להשגיח בעיקר הדבר, כמו שהוכחתי במ"א¹⁴¹ מזבחים דף ל"א¹⁴² ודי בזה.¹⁴³

נמצא כי לפי דעת החיד"א אין שום פגם בשם חק יוסף. לאמור, הואיל והשם חק יוסף הוצא מהקשרו שבפסוק, וניתן להסבירו מעתה ואילך באופן אחר ובצורה חיובית, אין מניעה להשתמש בו כשם לספר.

2. גאולי הכהונה

ר' כלפון משה הכהן קיבץ את מנהגי ג'רבא בספרו ברית כהונה. שני חלקים יצאו לאור בג'רבא. בשנת תשל"ט יצא לאור בנתיבות ספר ברית משה, הכולל בתוכו מספר חיבורים של ר' משה, וביניהם גם חלק ג של ברית כהונה. אל חלק זה נלווה חיבור מאת בן המחבר הוא ר' שושן הכהן, שיש בו הוספות על מנהגי ג'רבא, ושמו הוא: קונטרס גאולי הכהונה.¹⁴⁴ וכך נאמר בראשו:¹⁴⁵

קונטרס גאולי הכהונה, תוכו רצוף מנהגים והוספות מאת מר בריה דרבינא המחבר ז"ל הרה"ג הרב שושן הכהן זצ"ל, וקראתי שמו גאולי הכהונה על שם הפסוק בסוף נחמיה "על גאלי הכהונה וברית הכהונה", שהוא הוספות לספר אביו ברית כהונה ח"ג, וכידוע שהבן הוא הגואל הקרוב ביותר, יחד בצל שדי יתלוננו אכי"ר.

138 בפסוק מדובר על הכהנים במצרים והיינו הך.

139 שם הגדולים, מערכת ספרים, ערך חק יוסף.

140 רמ"מ קרנגל בהערותיו על שם הגדולים הנקראות מנחם ציון כתב כי צ"ל: מברעסלא.

141 במקום אחר. נראה שכוונתו למראית העין סנהדרין כו ע"א ד"ה מאי, ובסוף הספר הוסיף מעט על כך, וכן בספרו ברכי יוסף, יו"ד סי' שלד, אות נג.

142 על פי האמור במראית העין הנזכר בהערה הקודמת, כוונתו לאמור שם בעמוד א: "אמר רבא ויקץ כישן הפגול", כי דברי רבא לקוחים מהפסוק: ויקץ כישן ה' כגבור מתרוגן מיינן (תהלים עת, סה). והנה רבא הסב את הפסוק המדבר על ה' לעניין הפגול, ואם כן ניתן להסב גם את הפסוק המדבר על הכומרים לעניין אחר. וכן פירש את דבריו מנפשיה ר"מ מאווזו בהערות למחזור המדוייק ליוכ"פ, איש מצליח, בני ברק, תשנ"ט, עמ' 308, הערה 38. וראה גם הערה 221.

143 כדאי להעיר כי החיד"א חיבר ספר בשם יוסף לחק, שיש בו הוספות על החומש המפורסם חק לישראל.

144 מאוחר יותר נדפס ספר ברית כהונה השלם על ידי מכון הרב מצליח, בני ברק, תש"ן, ושם נרפסו כל חלקי ברית כהונה עם חיבורים נוספים, ונוסף שם גם קונטרס גאולי כהונה.

145 ספר ברית משה, עמ' שכז.

לשון הקטע מלמד כי את שם החיבור קבע המוציא לאור הוא ר' אשר חדאד. והנה על שם חיבורו של ר' שושן מצאנו דיון בכתב העת המוקדש לתורתם של חכמי תוניס, הלא הוא אור תורה, בעריכת ר' ישראל הכהן. העורך ר"י הכהן כתב כדברים האלה:¹⁴⁶

בספר "אוצרות השמיטה לחכמי תימן" (תשרי התשס"א) בסופו בקונטרס "הלכות שמיטת כספים ופרוזבול" (עמ' א' הערה א') כותב הגאון רבי יצחק רצאבי שליט"א בענין המנהגים השונים בחו"ל לגבי שמיטת כספים, והביא שגם בג'רבא לא נהגו בשמיטת כספים כמ"ש בס' גאולי כהונה דף ת"ר אות י' (וכוונתו למהדורת "מכון הרב מצליח" בני ברק שנת התש"ן). ובהערת אגב העיר בזה"ל: נראה לכאורה שצ"ל גְּאֹלִי הכהונה¹⁴⁷ כלשון הכתוב בנחמיה י"ג כ"ט ויעויין שם במפרשים עכ"ל. העיר עוד שצ"ל הכהנה בלי וי"ו ובתוספת ה"א הידיעה. והנה הספר הנ"ל שמחברו הוא הרה"ג רבי שושן הכהן זצ"ל בנו של מרן סבא דמשפטים רבי כלפון משה הכהן זצ"ל, מחובר לספרו המפורסם של מר אביו הנקרא "ברית כהונה", וגם עליו לכאורה יש להעיר שצ"ל ברית הַפְּהֵנָה בלי וי"ו ובתוספת ה"א שכך הוא בנחמיה שם באותו פסוק עצמו גְּאֹלִי הַפְּהֵנָה וְכָרִית הַפְּהֵנָה. אלא נראה הטעם פשוט, משום שבפסוק יש ניקוד וגם אם כתוב חסר אין חשש לטעות, אבל בשימוש בלשון הכתוב מותר להשתמש בכתיב מלא למנוע טעות בביטוי, או חסר אות המכבידה על הביטוי כגון "כהונה" ללא ה"א הידיעה. וכמדומני שגם ברש"י ובמפרשי התנ"ך מצוי לרוב שתופסים מלה מהפסוק ומעתיקים אותה בכתיב מלא, הגם שבפסוק שממנו העתיקו והוא לפנינו היא כתובה בכתיב חסר ואין בזה שום קפידא, כנלע"ד העורך.

העתקתי את כל דבריו כיון שיש להם חשיבות בפני עצמם, וגם חשיבות להמשך דברינו. על דברים אלו העיר ר' פנחס כהן:¹⁴⁸

ברצוני להעיר שבעוד שבין מלת כהונה בכתיב מלא לבין מלת כהנה בכתיב חסר אין שום הבדל משמעות, הרי שהמלה גאולי נקראת לפום ריהטא גְּאֹלִי (כלומר גאולים=נגאולים) מלשון גאולה, בעוד שהמלה גְּאֹלִי היא מלשון התגאלו (הקרובה במשמעות למלה גיעולים) כלומר בעלת משמעות שלילית, ועיין באבן עזרא ומצודות בסוף נחמיה. כאשר קראתי בנחמיה את הצירוף הזה ועמדתי על משמעותו השלילית, תמהתי מאד שהמו"ל של ספר "גאולי כהונה" [שאודותיו נסוב הדיון

146 אור תורה, ניסן, תשס"א, עמ' תפח, סי' פב.

147 נראה שהוא לא ראה את לשון המוציא לאור, שהרי הוא כתב במפורש "וקראתי שמו גאולי הכהונה על שם הפסוק בסוף נחמיה גאולי הכהונה", הרי לך שאת שם הספר (היינו: גאולי) כתב בכתיב מלא, ואילו את אותה מלה הנזכרת בפסוק העתיק בכתיב חסר כפי שהוא בכתוב, ומכאן נראה כי דייק ושינה את שם הספר למוטב. ודברים אלו אמורים גם לגבי דבריו של ר' פנחס כהן, המופיעים שם בהמשך הדברים והבאתים מיר לקמן, שאמנם ראה את לשונו של ר"א חדאד כפי שכתב במפורש, אבל כנראה לא ראה לדייק בדבריו כמו שכתבנו.

148 אור תורה, אייר, תשס"א, עמ' תקעד-תקעה.

דידן] בחר בכינוי זה (כך הוא כותב בעצמו בראשית הקונטרס שהודפס לראשונה במצורף לספר ברית משה). וייראה לי שלא חיפש ולא חקר אחרי כוונת הפסוק, ואולי סמך על המשמעות הראשונה העולה על הדעת וחשב בטעות את זה במשמעות גאולה.

גם בברית כהונה מהדורת איש מצליח כנראה העדיפו לשמור על השם שניתן לו במקור ולא רצו לשנות.

אשר להעדר ה"א הידיעה במלה כהונה, יתכן שמוז"ק¹⁴⁹ כלל לא התכוון למלים ברית הכהונה הלקוחות מנחמיה (כי שוב המשמעות שם היא שלילית,¹⁵⁰ עיין במפרשים שם) ולקח שם זה מהמלים "ברית קהנת עולם" של פינחס בן אלעזר [במדבר כה, יג] שהיא במשמעות החיובית והטהורה ביותר, אלא שנקט המלה כהונה בנפרד ולא בסמיכות כלשון הפסוק, כיון שמדובר במתן שם לספר, ולא בקביעת מעמדה של הברית כבפסוק.

העורך בהערותו שהבאנו כאן סבור ש"ברית כהונה" הנזכר בנחמיה אינו במשמעות שלילית כפי שסבור המעיר כאן, אלא שנתקשה בשם גאלי הכהונה, שלכאורה שם שלילי. ולא די בכך אלא בהמשך הדברים מובאת הערתו של ר' אביגדר [!] *נבנצאל על דברי העורך:¹⁵¹

בעמוד תפ"ח משובה כתר"ה¹⁵² בהערותו... גאלי כהנה (בקבוץ או שורוק באל"ף ובגימ"ל שואית) לגאלי כהנה (בגימ"ל קמוצה ואל"ף בחטף קמץ), ולא קרב זה אל זה, דהראשון לשבח, והשני לגנאי.

ועל כך העיר העורך במקום:

בזה צדק הה"כ¹⁵³ נר"ו דלשון גאלי הכהונה הוא לשון טינוף ולכלוך, אבל גאלי הכהונה הוא מלשון פדיון וגאולה. ממילא סרה הערת הרה"ג ר"י רצאבי ר"ו שהבאנו באור תורה שם עמוד תפ"ח ועיין במכתב הקודם אות א'.

אלא שר"א נבנצאל כתב בשני המקרים את שם החיבור בכתיב חסר: גאלי, ואם כך נכתב שם הספר וללא ניקוד, יש לשאול כיצד יכול המעיין לדעת באיזה אופן יש לקרוא מלה זו. הערת העורך כי בכך סרה תמיהת ר"י רצאבי היא אכן נכונה רק אם שם הספר נכתב בכתיב

149 שמורי זקני. ועל כך העיר העורך: "הכותב הינו נכדו (בן בתו) של מוהרמ"ך בעל ס' ברית כהונה זצוק"ל".

150 על כך העיר העורך: "אם כוונתו על המשך הפסוק בנחמיה י"ג כ"ט על גאלי הכהונה וברית הכהונה שפירש המצודות שם שחללו ברית הכהונה והלויים ע"ש, אין זו משמעות שלילית, כי ברית הכהונה קדש קדשים היא. אלא כוונת המצודות שתיבת גאלי נמשכת גם לסיפא שגאלו ומאסו וחללו ברית הכהונה וכו' כיעו"ש".

151 אור תורה, שם, עמ' תקעה. את דברי ר' פנחס כהן הוא לא ראה, שהרי דבריו נדפסו מיד אחריו.

152 כבוד תורתו הרמה, וכוונתו לעורך.

153 הרב הכולל, וכוונתו לרב נבנצאל. *צאנז, אטאמא; הייז האבא, זכר אטאמא.*

מלא: גאולי, כי אז ברור לכל כיצד יש לקרוא מלה זו, וברור שהיא מלשון גאולה. נמצא שעדיין לא קיבלנו תשובה גמורה לשמו המיוחד של החיבור.¹⁵⁴ ברם, יש לדעת כי כעשרים שנה לפני שנתעוררה שאלה זו ודיון החכמים בה שהזכרנום זה עתה, כבר השיב עליה ר"מ מאזוז ובאותו כתב עת עצמו, אלא שתשובתו נעלמה מעיני העוסקים בזה. אלו דבריו:¹⁵⁵ "אף שבמקורו בסוף נחמיה הוא לשון גיאול וטומאה ח"ו, מכל מקום הכוונה פה מלשון גאולת ועיין כיוצא בזה בשם הגדולים מערכת ספרים חק יוסף ע"ש". לאמור, מספר חק יוסף למדנו כי שם ספר, אף שהוא לקוח מפסוק מסויים, אין הוא חייב להיות קשור לאותו פסוק, אלא יש לדנונו בפני עצמו. נמצא כי בשמו של הספר שלפנינו, גם כשהוא כתוב בכתיב חסר ניתן לפרש את הביטוי "גאלי כהונה" מלשון גאולה, אם אין אנו קושרים עצמנו לפסוק בנחמיה. נמצא כי סביר שכל אדם הקורא את הצירוף זה בפני עצמו, יפרש את המלה "גאלי" מלשון גאולה. עם זאת, כדאי לציין שהרוב המכריע המצטט מספר זה כותב את שמו בכתיב מלא: גאולי כהונה, כמו שכתוב בשער הספר.

יש לדעת, כי הנושא הנדון כאן יש בו גם פן הלכתי שלא הודגש בדברינו ודנו בו האחרונים. לאמור, האם מותר להשתמש במליצות העשויות משברי פסוקים. יתר על כן, המליצות הבנויות מחלקי פסוקים, הופכות לעתים את משמעות הכתוב, ויש להסתפק שמא אין לעשות כן. אין כאן המקום לדון בשאלה זו מבחינה הלכתית, אבל אציין בקצרה כי דומה בעיני ששאלה זו התעוררה רק בדורות האחרונים. כידוע, כתביהם של חכמי ספרד מלאים במליצות מסוג זה, ולא רק הם, אלא גם חכמים ומחברים נוספים, ואין כאן המקום להאריך.¹⁵⁶

נציין רק כי קיימים הרבה שמות של ספרים שנגזרו מחלקי פסוקים, אבל לא מצאנו לגבי השמות הללו דיונים העוסקים בשאלה כיצד הותר להשתמש בחלקי פסוקים לצורך שם של ספר.¹⁵⁷ אולי מפני שהספר עוסק בענייני קודש, ועל כן אין מניעה להשתמש בשם הלקוח מפסוק.

154 ועוד הוסיף ר"מ שפרבר כי בתנ"ך אין גאלי אלא תמיד בו, ופעם אחת גאלי, במחכ"ת של הרב נבנצאל.

155 אור תורה, תשרי-חשון, תש"מ, עמ' מג בהערה. ר"מ מאזוז חזר על כך גם בגליון הבא, כסלו-טבת, עמ' עט, אות מז: "קונטרס גאולי הכהונה. נ"ב אין שם זה מתאים כלל עיין במצודות סוף נחמיה, ועיין בשם הגדולים להחיד"א מערכת ספרים חק יוסף ע"ש וי"ל". ובסיום הערה זו הוא מפנה לדבריו לעיל בעמ' מג.

156 ראה לדוגמה ר"י פיינהנדלר, גנוזי הקודש, קרית ספר, תשס"ב, פ"ט. אמנם עיקרו של הפרק הוא בחיוב גניזה לצורות שונות של כתיבה, אבל ניתן ללמוד משם הרבה גם ביחס לכתיבת חלקי פסוקים כמו שיראה המעיין. וראה עוד ר"י רצאבי, נפלאות מתורתך, במדבר, חלק שני, בני ברק, תשס"ט, עמ' רלב-רלו, שהרחיב בעניין זה, והביא מקורות רבים.

157 ראה גנוזי הקודש (לעיל הערה 156), פ"ח סי"ד, עמ' קת, ומשמע שכל השאלה היא רק לגבי גניזה, ולא לעצם הכתיבה.

3. התופר

נצרך לאמור עוד דוגמה, שאמנם אין היא עוסקת בשמו של ספר, אבל בכל זאת יש לה קשר לשמו של ספר, ולכן מצאתי לנכון להביאה.

כתב ר' אליעזר רבלין: ¹⁵⁸ "אחד עשה שאלת חלום מדוע לא למדו הפר"ח ¹⁵⁹ מ' שנה, והשיבו על שקרא ללבוש חייט". ¹⁶⁰ לכאורה היה ניתן לומר שעניין זה מבוסס על דברי החיד"א: ¹⁶¹ "ושמעתי מפום רבנן קדישי שקבלו מרבותיהם שהרב הלבוש ז"ל בגן עדן העניש לרב גדול על שהתריס כנגדו בלומדו דבריו בלבוש". *אלא שקשה לומר כי הפרי חדש נענש על שקרא לבעל הלבוש בשם חייט, שהרי ר' מרדכי יפה, שחיבר את ספר הלבוש פתח את ספרו לבוש התכלת במלים: "אמר התופר". ואין נראה לומר שיש הבדל בין הכינוי התופר לכינוי החייט. יתר על כן, לעת עתה לא מצאתי בפרי חדש את הכינוי חייט לבעל הלבוש. ¹⁶²

כמו כן יש לדעת שבנוסף לפרי חדש היו עוד חכמים שכינוהו בשם התופר. ¹⁶³ ולא זו בלבד, אלא שר' יוסף תאומים בספרו פרי מגדים ¹⁶⁴ הסביר את משמעות השמות חייט, תופר, לבוש, בדרך רמז. ¹⁶⁵ *

אמנם עתה נתפרסם מכתב יד קטע מספר בית מלכים ובית חדרים שחיברו ר' שבתי אלחנן מהזקנים [דיל ויקין], ¹⁶⁶ ובו נאמר: ¹⁶⁷

158 בספרו הצדיק ר' יוסף זונדל מסלאנט ורבותיו, ירושלים, תרפ"ז, עמ' קיד. בעמ' שלפניו, הוא עמ' קיג, הוא כתב כי דברים אלו הם: "שאלתות מעשיות ומנהגים מהגר"א מווילנא והגר"ח מוואלוזין זצ"ל".

159 הפרי חדש, הוא ספרו של ר' חזקיה די סילוזה על שולחן ערוך.

160 גם במגן אברהם סי' קפא סק"ב מצינו "כתב החייט", וכן מצינו בעוד מפרשים, וכוונתם לפירוש מנחת יהודה של ר' יהודה חייט על ספר מערכת האלהות. אין זה דומה לענייננו, אלא יש לכך קשר עם האמור בפרק רביעי, סעיף יג, וראה שם הערה 121.

161 שם הגדולים, מערכת ספרים, ערך לבוש, בסופו.

162 בפרי חדש או"ח, סי' תכח ס"ח, סוף סי' תנד, וכן באהע"ז סי' קכו אות נר ד"ה צביתי, הזכירו בשם הלבוש (ושם השיג על דבריו וכתב "הוא הבל"). גם בקונטרס דבי שמשו הזכירו בשם הלבוש, ראה בספרו מים חיים, מהד' מכון נחלת ישראל, קרית ספר, תשס"ב, קונטרס דבי שמשא, דף טז רע"ב ודף כ ע"א וע"ב ("ושרי ליה מארי ללבוש שנשתבש ושיבש אחרים עמו").

163 ר' שמואל די אבילה, אוזן שמואל, אמשטרדם, תע"ה, דף יג ע"ב; ר' יעקב אבן צור, ויקרא יעבץ, מהד' ר' אליהו פרץ, ירושלים, תשס"ב, דרוש כו, עמ' קעו; וכן בחשוכתו שהובאה בספר שו"ת ופסקים לר' יהודה בן עטר, מהד' ר' משה עמאר, ירושלים, תשמ"ט, חלק או"ח יו"ד, עמ' קב. וזכורני שראיתי כן בספרים נוספים.

164 או"ח סי' תר"ד, משבצות זהב סק"א. ושם ציין לספר המגיד, וכוונתו לספרו, ספר המגיד על מסכת אבות, שנדפס רק בדורנו מכתב יד על ידי ר' יהודה משולם דוב פאלאטשעק, ברוקלין, חשל"ט, וכן נמצא שם בעמ' ע. אגב, ר' חיים אלעזר שפירא בספרו שער יששכר, ירושלים, תשכ"ח, ח"א, עמ' שא, מאמרי חדש תשרי, מאמר יום הקדוש, אות כג, חשב כי הכוונה לספר המגיד של הב"י, שהרי בימיו עדיין לא נתפרסם ספר המגיד של ר"י תאומים.

165 ר' בנימין בינוש הכהן בספרו אמתחת בנימין, ווילהרמרשדארף, תע"ו, כתב בהקדמתו: "אמר המחבר התופר החובר ספר אמתחת בנימין". לכאורה משמע כי התופר אצלו הוא שם נרדף למחבר.

שמעתי משליח אחד שהגיד לו הרב אבולאפיא חבר הרב בעל פרי חדש איך להפרי"ח בחלום נפתחו לו שמים וראה כיתות מלאכים לוחטים אותו, וירא כסא עם ר"י קארו עליו וד' מלאכים נושאים כסאו, וירא [את] ר' חזקיה די סילוה ואמר למלאכי השרת מי הוא זה, וא"ל ר' חזקיה בר פלוגתיך, ויצו להם שיכוהו, ויצעק ויאמר נעניתי לך, והשיב לו מהר"י קארו מחול לך. אח"כ ירד מהר"י קולון וכך עשה, ואח"כ כמה גדולי פוסקים, עד שבא בעל הלבוש וצוה ללקוחו מכת מרדות, ושאל ממנו מחילה, ואמר לו איני מוחל לך על שחרפתני והלכת¹⁶⁸ אצל כל ב"ב¹⁶⁹ שבעירך לומר תדעו שזה החייט לא תפר המלבוש היטב, וזה חירוף שלא ניתן לימחל, ונסתלק לעיל באומרו איני מוחל לך. ויקץ הרב פרי חדש והתענה, ואחר ג' ימים נפטר. ומכאן ילמוד כל אדם שלא לדבר נגד שום מחבר קל וחומר מפר"ח, שהיה יודע ש"ס כמו על פה.

אולי ניתן לדייק מהמסופר כאן, כי אכן לא נמצא כדברים האלו בספרו פרי חדש, אלא היחס שלו ללבוש היה רק בדבריו שבעל פה.

(ד) שמות שאינם מתאימים

ר' יחיאל מיכל היבנר פרסם כמה וכמה ספרים. אחד מהם נקרא בשם הלולא דרבי, קולומיה, תר"ן. הספר הוא הספד על פטירתו של ר' אורי מראהטיין, שנפטר בל"ג בעומר. לאחר מכן הדפיס את הספר "שו"ת הד"ר חלק שני מן ספר הלולא דרבי מהדורא תנינא", לבוב, תרנ"ד. לאחריו הדפיס ספר באותו שם ממש, פרמישלא, תרנ"ח. ספר זה הוא למעשה המשכו של הספר הקודם, ולכן הוא מתחיל בסי' כו.¹⁷⁰ והנה המתברר כתב בו¹⁷¹ כי כאשר הביא את ספרו לאדמו"ר ר' יחזקאל משינווא, הוא לא היה שבע רצון משם הספר, אלא כפי שמספר רי"מ היבנר:

הקפיד על עיקר קריא(ו)ת שם זה, כי גם בפטירת מרע"ה היו נוהגין להתענות, זולתי ביום ל"ג בעומר הוי הלולא מטעם ידוע. והשבתי לו הטעם יען שרה"ק ז"ל נפטר ג"כ בל"ג בעומר, ולא קיבל טעם זה. אולם הן הראוני בשה"ק לק"ת¹⁷² להאר"י ז"ל

166 הוא היה אב"ד קאסאלי שבאיטליה, ונפטר בשנת תקל"ו.

167 גליון 'אליבא דהלכתא' שעל יד ישיבת חברת 'אהבת שלום', גליון נט, אייר, תשע"ב, עמ' ג, אות נח. הקטע חזר ונדפס בקובץ היוצא לאור על ידי הישיבה ונקרא בשם מקבציאל, כרך לט (סיון, תשע"ג), עמ' תשסט-תשעא.

168 כך נדפס בקובץ מקבציאל. בפעם הראשונה נדפס בטעות: והלכתי.

169 בעלי בתים.

170 בהקדמה כתב המחבר את אשר אירע לו בהדפסת הספרים.

171 סי' כח, אות שיד, דף נא ע"א.

172 בספר הקדוש לקוטי תורה. וכן צויין למקור זה בספרים נוספים, וראה הקדמת ר"ר מרגליות לספרו הלולא דצדקיא, לבוב, תרפ"ט. ולפי האמור בפנים בשם האדמו"ר משינווא יש לעיין בשם ספר זה, וכן בספר בעל אותו שם מידי ר"א פרלוב, ירושלים, תשנ"ח.

מפרש מאמרם [ברכות ו ע"ב] אגרא דבי הלולא מילי, דפטירת הצדיק נקראת הלולא וטוב להזכיר ביום ההוא דברי תורה שחידש, הרי שלך לפניך...

לאמור, לדעת האדמו"ר שם הספר אינו מתאים, שהרי תוכן הספר הוא הספד על פטירתו של ר' אורי מראהטין, ואיך יתכן לקרוא לו בשם הלולא. נכון, המשיך האדמו"ר, שגם ל"ג בעומר, שהוא יום פטירת ר' שמעון בר יוחאי,¹⁷³ נקרא בשם הלולא, אבל שם יש לכך טעם מיוחד.¹⁷⁴ ברם לדעת המחבר על פי האר"י יש להזכיר ביום הפטירה דברי תורה שחידש הנפטר, ועל כן יש בכך גם משום שמחה, ומוצדק השם הלולא.¹⁷⁵ ניתן לצרף לכאן את ספרו של ר' משה קלונימוס פרנק,¹⁷⁶ השם אקרא, בילגורי, תרצ"ג. בהקדמתו התנצל המחבר על שקרא לספר בשם זה: "שלא ירום קול כשופר, ללעוג על שם הספר,¹⁷⁷ דלו יאומן כי יסופר, כת העליון מתגבר, ותיטב לה' משור פר, אך מי אנכי עפר ואפר, בפרט הלל עצמו אין לספר" וכו'. בהמשך דבריו כתב שרצה לקרוא בתחילה לספר בשם אפרקסתא דעניא, אבל נמנע מזה משום "כי יראתי להתחיל בלשון המעביר, הוא הנחש באף דבריו שבר, לכן מקודם השם אקרא ממנו אתגבר" וכו'. המחבר רמז בדבריו למדרש חז"ל, בראשית רבה יט, ב: "ארבעה הן שפתחו באף ונאכדו באף, ואלו הן נחש ושר האופים ועדת קורח והמן, נחש (בראשית ג, א) ויאמר אל האשה אף". כלומר הואיל והשם שחשב בתחילה "אפרקסתא" מתחיל ב"אף", הרי זה סימן רע. לכן, הקדים לו את השם אקרא, שבכך הוא מבקש עזרה מה', ובכך יתבטל הסימן הרע. ואכן בשער הספר נדפס שם הספר: השם אקרא, ומתחתיו באותיות קטנות יותר נדפס השם: אפרקסתא דעניא.¹⁷⁸

- 173 האדמו"ר לא ציין זאת בדבריו, אבל נראה לי שזו כוונתו.
- 174 לא נדון כאן בדעות השונות בדבר יום פטירתו האמיתי של ר' שמעון בר יוחאי, וכן לא נדון בטעם שנקרא הלולא, הואיל ואין זה מענייננו. אסתפק בציון אחד לנוחיות המעיין, והוא מאמרו של רמ"א בלוי, יום ל"ג בעומר כיום שמחה והילולת התנא האלקי רבי שמעון בר יוחאי זי"ע, ישורון, טו (תשס"ה), עמ' תתנד-תתעב.
- 175 אוסיף כהערה גם את האמור על רמ"מ שניאורסון, האדמו"ר מליובאביץ, כי כתב למשורר א"צ גרינברג ששם ספרו 'ספר הקטרוג והאמונה' אינו כראוי, ויותר מתאים היה לקרוא לו בשם ספר האמונה והקטרוג, ואחד הנימוקים היה כי "עצם מציאות הקטרוג אפשרית היא רק באדם מאמין", ראה ספר 'הוצאת ספרים קה"ת: פעילותו של הרבי מליובאוויטש' (המלקט: ר' זושא וולף), כפר חב"ד, תשע"ג, עמ' 664.
- 176 המחבר העלים את שמו משער הספר, ובמקום זאת כתב: "הספר נמצא לקנות אצל משה פאנק [צ"ל: פרנק]. לא נראה שעשה כן במתכוון כדי להמשיך ולהעלים את שמון בצאנו חדש יע"א". גם בכל ההסכמות שניתנו לספר הוא מחק את שמו.
- 177 ההדגשה נמצאת במקור, וכן גם בהמשך דבריו.
- 178 על כל אות מודפס כוכב. לא ברורה לי כוונתו, ואפשר שרוצה לרמז בזה לדברי חז"ל (אבות דר' נתן פל"ד) שהסבירו מה טעם יש נקודות על מלים מסויימות בתורה: "כך אמר עזרא אם יבא אליהו ויאמר לי מפני מה כתבת כך אומר אני לו כבר נקדתי עליהן ואם אומר לי יפה כתבת אעבור נקודה מעליהן". אף כאן, הואיל והוא חושש משם הספר, על כן ניקד את שמו.

ברור כי המחבר החמיר על עצמו, שהרי אין מדובר כאן במלה "אף" העומדת בפני עצמה, אלא היא חלק ממלה אחרת. הרי מצינו ספרים רבים ששםם מתחיל ב"אף", ודי להזכיר את הספר "אפי רברבי", שהוא שם נוסף של השולחן ערוך,* וקרוב הרבה יותר למלה "אף", ולא שמענו כי היה פקפוק בשם זה.¹⁷⁹

ט. שמות ושם שמים עמהם¹⁸⁰

בספרי הראשונים מצאנו כמה וכמה שמות של ספרים שיש בהם שם שמים, כגון: מלחמות ה' לרמב"ן, מלחמות ה' לרלב"ג, כבוד אלהים לר' יוסף ב"ר שם טוב, ועוד. לא שמענו על בעיה הלכתית הקשורה במתן שמות אלו. ברם, הואיל ואין ברשותנו את כתב ידו של המחבר, איננו יודעים כיצד כתבו את שמות הספרים הללו,¹⁸¹ ועל כן אין להסיק משמות אלו מסקנות הלכתיות. אכן גם לאחר המצאת הדפוס מצאנו שמות של ספרים כאשר שם שמים הוא חלק משם החיבור, אלא שכאן אנו יודעים קרוב לודאי כיצד נכתב שם החיבור. הרי לנו דוגמאות לכך. ספר בית אלהים לרר משה מטרנאני (מבי"ט), נדפס בוניציאה, של"ו. חיבור זה נדפס בחייו של המחבר, אלא שהמחבר חי בצפת והחיבור נדפס בוניציאה וניתן לומר שאין הוא אחראי על נוסח השער.¹⁸² ברם המחבר הוא זה שקבע את שם הספר כמפורש בהקדמתו. זאת ועוד. בהקדמה שכתב תלמידו של המחבר שהביא את הספר לדפוס, נדפס בתחילתה: "ברוך ה' אלדי ישראל", וכסופה: "לב נשבר ונדכה אלקי לא תבוה"¹⁸³... האזינה אלקים" וכו'. לאמור, יש הקפדה על כתיבת שם שמים בשינוי. אם כן, יש להניח ששם הספר בית אלהים הכתוב בשער, נכתב כפי שיצא מידי המחבר.¹⁸⁴ ספר רוממות אל, פירוש על תהלים לר"מ אלשיך, ויניציאה, שס"ה, הובא לדפוס על ידי ר' משה בנו של המחבר. שם החיבור ניתן על ידי הבן כפי שכתב בראשית ההקדמה. בשער הספר נדפס: "רוממות אל... הוגה בעיון רב על יד החכם השלם כמוהר"ר חיים אלשיך נר"ו בנו של הרב המחבר".

- 179 וגם מצינו מאוחר יותר את הספר שו"ת אפרקסתא דעניא לר"ד שפרבר.
- 180 חלק מהאמור כאן נכתב גם בעמודים, כתיבה והעתקה, עמ' 589-590, 608-610, אבל כאן יש הרחבה וגם שינויים מסויימים.
- 181 שם הויה נכתב בצורות רבות ומגוונות במשך הדורות, ראה עמודים, כתיבה והעתקה, עמ' 611-614, ובהערות שם. גם בהמשך אותו פרק יש עוד דיון בנושא של צורת כתיבת שם הויה. ביחס לצורות השונות של כתיבת שם א-להים, ראה י' ייבין, 'על כתיבת שם "א-להים" בכתבי יד', עלי ספר, יא (תשמ"ד), עמ' 37-55. מסקנתו שבכתבי יד ארץ ישראלים אכן כתבו את שם א-להים בצורות מקוצרות באופנים שונים מפני קדושתו, אבל בכתב יד בבליים לא שינו וכתבו אותו כפי שהוא. מאוחר יותר חדרה גם לכתבי היד הללו צורת הכתיבה המקוצרת.
- 182 ראה לעיל פרק רביעי, סעיף ג, מה שכתבנו על ספרים של חכמי צפת אחרים בחקופתו, שנדפסו אף הם בוניציאה.
- 183 זהו לשון הפסוק בתהלים (נא, יט), ולכן קצת תמוה ששם שמים נכתב בשינוי. כנראה מפני שהפסוק לא נכתב בשלמותו.
- 184 בשער ספר בית אלהים לר' אברהם הכהן איריה, אמשטרדם, תט"ו, נכתב: "והביאו אל הדפוס החכם... ר' יצחק אבוהב נר"ו". יש להניח אפוא שנוסח השער נקבע על ידו.

אמנם כאשר ר' חיים חזקיהו מדיני החל לפרסם את ספרו הנקרא בשם שדי חמד, וורשא, תרנ"א, התעוררה בעיה הלכתית הקשורה בשם הספר. עם פרסום הספר כתב לו אחד הרבנים כדברים האלה:¹⁸⁵

תמהתי על השם [של הספר שדי חמד] למה לו לעשות כן הלא רז"ל [ראש השנה יח ע"ב] תקנו כן גבי שטרות, שלא יהיה השם מוטל באשפה להיות אותיות כאלו בצירוף שם אחד משמות הקודש, וכאשר בא אל המכריך¹⁸⁶ מיד קורע דף הראשון ומשליכו... על כן הטוב לקרוא בשם שדה חמד ספרים כמו הרב שדה יהושע...

עיקר הטיעון ההלכתי כנגד שם הספר הכולל שם שמים הוא, שיש חשש בזיון לשם שמים. הרי הכורך משליך את הדף הראשון שכתוב עליו שם הספר, ונמצא שם שמים מוטל באשפה. לא הבאתי כאן את הטיעונים ההלכתיים שכתב הרב, ולא את הטיעונים שכנגד שכתב לו רח"ח מדיני.¹⁸⁷ אביא רק את הקטע מתשובת רח"ח מדיני הקשור לשמות הספרים:

נתעוררתי אשר עירער הרב המערער יצ"ו יפול על כמה ספרים ראשונים ואחרונים אשר קראו בשמותם כיוצא לזה, ולמה לא חשו למה שחשש הרב הנ"ל יצ"ו. פתחתי אני לדודי הספר הנורא סדר הדורות בשמות הספרים, וראיתי מראות אלקים, ספרים רבים מחכמים ורבנים וגאונים אשר ספחו שם אלקים בצירוף תיבה או תיבות וקראו בו שם הספר, וכן בשם אל וכיוצא, ותאזרני שמחה, ואלה שמות הספרים אשר ראיתי שם א) בית אלקים¹⁸⁸ ארבעה ספרים מארבעה מחברים. ב) בית אל. ג) בית ה' שני ספרים...¹⁸⁹ ואף שיש ביד הדוחה לדחות דאין ראייה מכל אלו הספרים, שהרי כל חשש הרב המערער הוא על שמשליך הכורך ספרים את הדף שלפתח השער הכפול, ואם כן יש לומר שמקרוב הוא שהנהיגו להדפיס את פתח השער כפול,¹⁹⁰ אבל בימים הראשונים אולי לא היו נוהגים להדפיס אלא דף אחד פתח השער, ולכן לא

185 ר' חיים חזקיהו מדיני, באר בשדי (נדפס בתוך שדי חמד, אבל מקומו אינו קבוע ותלוי במהדורות השונות. בתוך: שדי חמד, מהד' קהת, ברוקלין, תשי"ג, הוא נמצא בתחילת כרך י, דף א' תחלקב רע"ב), דף ד סע"א. תשובת רח"ח מדיני נמצאת לאחר שלושה קטעים. אגב, הוא לא גילה מי הרב שכתב את ההשגות על שם ספרו.

186 כלומר, הכורך.

187 הטיעון העיקרי שכתב רח"ח מדיני, וכן כתבו לו המשיבים על שאלתו, הוא כי שם שמים שלא נכתב לשם ה' לא נתקדש ומותר למוחקו. וכאן ברור שהשם הראשון המופיע בשם הספר "שדי חמד", אין לו קשר עם שם שמים. הוא לא נכתב לשם שמים, וגם מובנו אינו כך. וכן כתב גם בקטע שלפנינו בסוף דבריו.

188 בסדר הדורות דפוס ראשון, קרלסרווא, תקכ"ט, נדפס: בית אלהים. רח"ח מדיני שינה את כל שמות הספרים מאותו סוג, אבל את הספרים שיש בהם את השם אל, הדפיס ללא שינוי.

189 כאן מנה הרב שלושים וארבעה שמות של ספרים, ואח"כ הוסיף עליהם עוד ששה.

190 נמצא כי השכלול שעשו המדפיסים בכך שהכניסו שני שערים, יצר בעיה הלכתית מסויימת. על שני שערים ראה פרק ראשון, סעיף ג.

היה מקום לחוש בקוראם שם ספריהם בשיתוף איזה שם קדוש, מכל מקום נראה מכל מה שכתבתי למעלה דאין לחוש בנידון דידן, כיון שלא נקרא על שום שם קדוש ותיבת שְׁדִי¹⁹¹ חולין גמורים היא.

לאמור, כפי שכתבנו בפרק ראשון, הרי כבר בתקופה הראשונה של הדפוס, נתקבל על ידי המדפיסים שיש להדפיס דף שער מיוחד, שבו יכתבו הפרטים השונים של הספר. שער הספר הוא אפוא חלק בלתי נפרד מהספר, ולא יעלה על הדעת שמישהו יתלוש אותו מהספר וישליכהו. לכן לא היה חשש לכתוב את שם הספר הכולל שם שמים על השער.¹⁹² רק עם שכלול צורת הספר, שכלול שגרר אחריו הדפסת שני שערים, התעורר החשש שישליכו אחד מהם, ונמצא כי שם ה' מוטל בבזיון.¹⁹³ רח"ח מדיני לא הסתפק בדבריו, אלא הוא שלח את השאלה לרבני הדור, והם השיבו לו כדעתו. לדוגמה אביא את דברי ר' שלמה הכהן מוילנא במכתבו שכתב לרח"ח מדיני:¹⁹⁴

וביותר אני תמה על הרב המערער דביותר היה לו להתעורר על רבותינו הגאונים הקדמונים שקראו לחיבוריהם בשם קודש ממש ולא חששו דשמא יבואו אותם עלים לידי בזיון, כמו הגאון המבי"ט זצ"ל קרא לשם ספרו אשר חבר על הי"ג עקרים בשם בית אלקים¹⁹⁵ והדפיסו בעצמו בשנת של"ו, וכן נמצא כמה ספרים בשם בית א' ובשם רוממות א' והוזכרו בספר אוצר הספרים, ובאמת שטעמם ונימוקם עמם, דהרי כל הספרים שנתחברו על דברי התלמוד והמדרשים וספרי האמת והפוסקים יש בהן משום קדושה כמו כל ספרי תנ"ך, וכמו שמבואר בדברי הרמב"ם בפרק ה' מהלכות יסודי התורה, ואם כן צריך לשומרן ולנהוג בהם קדושה כמו כתבי הקודש ממש, ואם כן מה בכך אם קורא שם הספר בשם קדוש, דהלא בין כך וכך צריך לשומרו ממנהג בזיון, ומה שחשש המערער משום שהשער הולך לאיבוד אצל הכורך ספרים, הנה באמת בספרים שנקראו בשם הקודש ממש בודאי מחוייב לשמור גם בהשער הראשון ולגונזם, כמו בעלי הקארקעטין¹⁹⁶ ודפיין המקולקלין שצריך לגונזם, או שלא להדפיס שני שערים כלל.

191 הניקוד במקור.

192 בפרק ראשון, הערה 10, הערנו שכראשונה היו שהדפיסו את שם הספר ושם המחבר ככותרת בעמוד הראשון של הטקסט. ברור, שאין כל חשש ש"שער" זה יושלך לאשפה, ועל כך אין מדובר כאן.

193 וכן כתב גם האדר"ת במכתב ששלח אל רח"ח מדיני, כתשובה לשאלתו בדבר שמו של הספר, ונתפרסם שם כמכתב טו. האדר"ת הצדיק את השם שנתן לו המחבר, ובין שאר דבריו מנה שמות של ספרים שיש בהם שם ה' כהוכחה לצדקת המחבר, אבל אח"כ הסתייג משמות אחדים באמרו: "ואולי יאמר המערער מפני שלא היה עדיין הדפוס בימיהם".

194 במכתבי הרבנים שם, מכתב יב. וכן כתבו עוד רבנים בקיצור, והבאתי דברי ר' שלמה הכהן משום שפרט יותר.

195 כנראה שכך (אות ק במקום אות ה) כתב המשיב, או שרח"ח מדיני שינה זאת בנותנו את הספר לדפוס.

196 היינו, בדפים המודפסים רק לצורך הגהת הספר, מעין דפים לדוגמה, ולאחר מכן אין להם שימוש, וצריך לגונזם.

והנה אף שרבנים גדולים ונכבדים קיבלו את מעשהו של רח"ת מדיני, ואישרו את השם שדי חמד שנתן לספרו, מכל מקום בסופו של דבר החליט רח"ת מדיני לנקד את האות ש' כדי שיהיה ברור שיש לקוראה כשי"ן שמאלית, וכך מודפס על כל המהדורות של הספר: שדי חמד. אמנם ברור כי הרב עשה כן ממידת חסידות, ולא היה צורך בדבר, ודי בכל שמות הספרים שהבאנו לעיל, כדי לאשר זאת.

אכן מצאנו ערעור על שם ספרים הקשורים לשם שמים עוד קודם להדפסת הספר שדי חמד, אלא שערעור זה לא נתפרסם כל כך. הערעור יצא על שמו של ספר מגן אברהם, פירוש על שולחן ערוך אורח חיים, לר' אברהם הלוי גומבינר. נעסוק עתה בעניין זה.¹⁹⁷ נשוב אפוא לדברים הנמצאים בתוך דברי החיד"א שהובאו לעיל,¹⁹⁸ אלא שנכתבו בתוך דבריו בסוגריים. הכתיבה בסוגריים מלמדת שהקטע הנוסף בסוגריים לא נכתב בידי החיד"א, אלא הוא תוספת מאוחרת. זאת משום שקטע זה לקוח מספרו של ר' אהרן וירמש הנקרא מאורי אור, חלק באר שבע, שנדפס במיץ שנת תקע"ט, ואילו החיד"א נפטר בשנת תקס"ו. לא הצלחתי לברר מי הוסיף קטע זה.¹⁹⁹ כדי שנבין את האמור בקטע עלינו לדעת כיצד ניתן השם מגן אברהם לפירוש של ר' אברהם אבלי גומבינר על שולחן ערוך אורח חיים. כך כתב בנו ר' חיים בהקדמתו:

ובכתב יד אבי מורי לא מצאתי שום הקדמה, כי מגודל ענותנותו היה חביב לו שיודפס הספר ואף לא יקרא שמו עליו, ואף אני לא למעניי אעשה ולא לכבוד בית אבא כי אם לזכות את הרבים... על כן קראתי בשם מגן אברהם. וכשמעתי מתלמידיו המופלגים שיחיו, שפעם אחת שאלו את רבם היאך ומה יקרא שמו על הספר, והשיב להם באקראי בעלמא: נר ישראל, ראשי תיבות נר יפה של ר' אברהם הלוי. בכך אחזתי ידי בתרין בתי אבות, שאברהם נכלל בישראל להיות לנו הנר למאירת עינים, וגם נר ישראל בגימטריא מגני ארץ דוד אברהם הסג"ל ז"ל.

נמצא כי המחבר לא קרא שם לחיבור, אלא השיב כלאחר יד כי שמו הוא: נר ישראל. בנו ר' חיים הוא שהחליט לקרוא לחיבור בשם מגן אברהם. אין הוא אומר מדוע עשה כן, אבל סביר לומר שעשה כן משום שיש בכך רמז לשם אביו. דומה שהמדפיס ר' שבתי, וככל הנראה עשה כן בעצה אחת עם ר' חיים, שינה את שם החיבור טורי זהב לשם מגן דוד.²⁰⁰

197 דנתי בשם החיבור מגן אברהם גם במאמרי 'על היחס לחיבוריו של ר' אהרן וירמש', ירושתנו, ג (תשס"ט), עמ' רפט-רצא, וכאן הרחבתי יותר.

198 ליד הערה 125.

199 בשם הגדולים, יוזפוף, תרכ"ח; וורשא, תרל"ו, לא נמצאת תוספת זו. מצאתי תוספת זו בשם הגדולים, מערכת ספרים, מהד' רמ"מ קרנגל, פיעטרקוב, תר"ץ. אבל אין הוא המוסיף, כפי שהוכחתי במאמרי הנזכר בהערה 197. יש לבדוק אפוא מהדורות נוספות של שם הגדולים כדי לברר מי הוא המוסיף.

200 יש לדעת שר' דוד הלוי קרא לחיבורו בשם טורי זהב (זהב=דוד=14). את השם מגן דוד נתן ככל הנראה המדפיס ר' שבתי בס. כך עולה מדברי ר' שמואל מקראקא בהסכמתו על שולחן ערוך או"ח, דיהרנפורט, תנ"ב, שבו הדפיס שבתי בס לראשונה את החיבור הזה ואת מגן אברהם: "כאשר שהאלוף התורני מהר"ר שבתי משורר יצ"ו שלח אלי אחד בוגן [כלומר, גליונות נייר, כמות של דפיס, וכדומה]

נראה שעשה כן בהשפעת השם מגן אברהם. לאמור, הואיל ויש פירוש על השולחן ערוך הנקרא מגן אברהם לר' אברהם הלוי, נאה לצרף אליו את מגן דוד לר' דוד הלוי. כך עולה מהגימטריא שכתב ר' חיים בסוף דבריו שהובאו לעיל, וכך גם עולה מהאמור בדברי הקדמתו (שלא הועתקו קודם): "ומה מאד ששו בני מעי דאשכחנא הנהו תרי מגינים מגן דוד ומגן אברהם יחדיו הם פונים" וכו'.²⁰¹ אכן הבן והמדפיס לא השמיטו את השם שנתן לו המחבר, ובכותרת מעל הפירוש מודפס תמיד: מגן אברהם נ"י,²⁰² והמלים "מגן אברהם" מודפסות באותיות גדולות יותר מ"נ"י". עם זאת ביחס לטורי זהב, שבו נעשה השינוי ללא ידיעת המחבר או בנו, ראה המדפיס להשאיר את השם שנתן לו המחבר בצורה מפורשת וכך נדפס בכותרת מעל הפירוש: טורי זהב מגן דוד,²⁰³ והמלים "טורי זהב" נדפסו באותיות קטנות יותר מ"מגן דוד".²⁰⁴ עתה נביא את דברי ר"א וירמש בעניין השם:²⁰⁵

מן הספרים המהוללים שני מגינים א' טורי זהב על או"ח וקראו בשם מגן דוד, והשני נקרא בשם מגן אברהם". כך גם כתב ר' יוסף יששכר מקהילת קרעמזיר בהסכמתו: "אחרי סמוך שנדרשתי מהאלוף התורני הר"ר שבתי משורר... ביאור נחמד מאוד... שחיבר הגאון בעל המחבר מחברת הקדש ספר טורי זהב על יו"ד וקרא לו שם מגן דוד, וטובים שנים מהאח"ד היה אברהם המאור הגדול מהר"ר אברהם... ביאור על שו"ע או"ח וקרא לו מגן אברהם והיה לאחדים והוא כוללם יחד וקרא להם מגיני ארץ על שם המחברים מצוקי ארץ".

201 ר' יששכר תמר בפירוש עלי תמר על הירושלמי, סוטה, פ"ט הי"ג, דף רסז ע"א כתב: "אמנם המדפיס ר' שבתי משורר, שטרח הרבה למצא את האמצעים הכספים להדפסה וברוב יגיעה ותלאה ראה כאמצעי שיקנו הספר שיקרא הספר מגיני ארץ ע"ש שני המגינים מגן דוד שהיה מפורסם כגדול הדוד בעל הטו"ז, ועל זה ישימו לב גם למגן אברהם ויראו כי מגן ה' בעזרו, כי לשם שמים התכוון הרב בעל שפתי חכמים כי מבין היה ומכיר בערכו של המג"א, ולפיכך הסכים עמו בנו ר"ח, אבל בתנאי שיהיה כתוב בראשי תיבות נ"י [=נר ישראל] אחר ששם זה יצא מפי קדוש אביו זצ"ל". נכון שר' חיים מספר כי ר' שבתי בס נאות להדפיס את הספר ולהשקיע את כספו בהדפסה, אבל לא מצאתי בהקדמה כי הוא קבע את שם החיבור. מתוך המועתק לעיל עולה בכירור כי הבן הוא שקבע את השם מגן אברהם. אבל בהסכמת ר' דוד אופנהיים על שולחן ערוך או"ח, דיהונפורט, תנ"כ, שבו הדפיס שבתי בס לראשונה את מגן דוד ומגן אברהם, נכתב: "ברם זכור אותו האיש לטוב האלוף המרומם מהר"ר שבתי... והזיל זהב מכיסו להביא לבית הדפוס ושם שמות בארץ בקראו שמו מגן דוד מגן אברהם". משמע שאכן ר' שבתי הוא שקבע את השמות. וראה בהערה הבאה.

202 ר"י תמר המוכא בהערה הקודמת כתב כי צירוף השם: נ"י, היה תנאו של ר' חיים שהתנה עם המדפיס, כיון שסוף טוף היה זה השם שקבע אביו. אבל בהקדמת הבן אין הוא מספר על כך, ולכן איני יודע את המקור לדברי ר"י תמר. אגב, ר"י תמר כתב שם כי: "ותלמידו הא"ר [=האליה רבה] קראו בשם נר ישראל כי ידע שכן קראו רבו". אבל ר' אליה שפירא בשני חיבוריו: אליה זוטא ואליה רבה, מזכירו בשם מגן אברהם. כמו כן אין ר"א שפירא מזכירו בהקדמתו, אף שהזכיר בה את טורי זהב.

203 במהדורות מאוחרות נדפסה הכותרת בצורה זו: ט"ז מגן דוד. כנראה כדי להבליט שלפנינו שני מגינים: מגן דוד, מגן אברהם.

204 ואכן בעוד שביחס למגן אברהם לא מצאנו שיקראו את שם החיבור בשמו השני "נר ישראל", הרי חכמים שונים, ובעיקר חכמי הספרדים, קוראים לחיבור "טורי זהב" בשם "מגן דוד" בלבד.

205 כאמור הדברים נמצאים בספרו באר שבע, דף מו ע"א, והובאו גם ע"י ר' חיים מיכל, אור החיים, ערך ר' אברהם בעל מגן אברהם, במהד' ירושלים, תשכ"ה [ד"צ פפא"מ תרנ"א], עמ' 38, מס' 94.

המחבר נר ישראל ההוא החסיד ועניו הנ"ל שקרא בעצמו ספרו כך כמצוין בדפוס, דהיינו ר"ת נר יפה של ר' אברהם לוי,²⁰⁶ ולא בחלה²⁰⁷ נפשו הטהורה לקרותו בשם ה' הנזכר בחתימה ראשונה בתפילת מגן אברהם כאשר עשו המדפיס עם בנו של המחבר, והוא נגד המושכל ונגד היראה. ועל מגן דוד יש להמליץ קצת כנהוג עמא דבר, כמו מגן וצינה משולשת כדרך המלכים, ומ"מ אינו שם המחבר שקרא כלל ספרו על ארבעתן טורי זה"ב גי' דוד ככתוב שם.²⁰⁸

לאמור, ר"א וירמש מתרעם על השם שנתן הבן, שהרי הביטוי "מגן אברהם" לקוח מתפילת שמונה עשרה, והוא מכוון שם להקב"ה, וא"כ כיצד ניתן לקרוא לספר בשם זה. והנה אותה שאלה יש לשאול גם על החיבור מגן דוד, שאף שמו לקוח מברכות ההפטרה ומכוון להקב"ה. על כך השיב ר"א וירמש כי לביטוי מגן דוד יש משמעות פשוטה בפי העם. לאמור, כמו שלמלכים יש מגינים שבהם הם נלחמו, כך גם כאן, ניתן לומר שהכוונה היא למגן של דוד המלך, שבו הוא נלחם.²⁰⁹ הרי כך דוד אומר על עצמו: "לדוד ריבה ה' את יריבי לחם את לַחֲמִי. החזק מגן וצנה וקומה בעזרתִי" (תהלים לה, א-ב). זאת ועוד אומר ר"א וירמש, ר' דוד הלוי קרא לחיבורו בשם טורי זהב, שהרי המלה זהב עולה בגימטריה כשמו דוד, ואילו את השם מגן דוד קבע המדפיס.

כנגד דברי התרעומת של ר"א וירמש כתב ר"י תמר:²¹⁰ "ברם אין זו השגה ואף אחד לא התחשב עמו, ועיין בפאת השדה בשם השדה חמד עיי"ש". נכונים דבריו שאף אחד לא התחשב עמו, ושמו של החיבור נקרא בפי הכל בשם מגן אברהם. אמנם המשך דבריו לא נתבררו. הרי החיבור פאת השדה הוא חלק מהספר שדי חמד,²¹¹ וכנראה ר"י תמר רצה

206 בהקדמה כתוב: הלוי, והיינו הך.

207 אולי צ"ל: בחרה. ר"מ שפרבר העיריני שנראה לו כי בחלה=גדלה, כפירש"י גדה מז ע"א, וזה מתאים למחבר "החסיד ועניו".

208 כוונתו להקדמת ר"ד הלוי לטורי זהב על יו"ד (אין לו הקדמה על אר"ח) שבה נאמר: "וקראתי שם חיבורי זה טורי זהב, להיות שיתבררו בזה דברי הטור עצמו והשו"ע עם הגהות נחוצות, ורמז לחשובו שמי שהוא כתשכון זהב".

209 יתכן שר"א וירמש רומז במלה "משולשת", שהסמל מגן דוד המורכב משני משולשים, היה טבוע על המגן של דוד המלך. מסורת זו היתה ידועה בקרב המקובלים, וגם נדפסה, ואפשר אפוא שהיתה ידועה גם לר"א וירמש בתקופתו. אזכורים לכך צויינו בידי ג' שלום, מגן דוד: תולדותיו של סמל, עין חרוד, תשס"ט, עמ' 44-46.

210 המצויין לעיל בהערה 201. גם ר"ח מיכל בספרו אור החיים (לעיל הערה 205) השיג על ר"א וירמש: "ואין טעם לתלונתו, לא טעם ולא ריח, רק מלין יכביר כדרכו". גם ר"י תמר כתב בהמשך השגתו דברים חריפים כנגד ר"א וירמש, והוציא עליו שם רע, והשבתי עליו במאמרי הנזכר לעיל בהערה 197.

211 אגב אורחא יש להעיר שר"י תמר הקפיד לכתוב: שדה (אם אין כאן טעות דפוס, או שמעתיקי כתביו של ר"י תמר לקראת הכנתם לספר שינו דבריו על דעת עצמם, כפי שמשער ואמר לי חתנו אברהם ניסנבוים), שלא כפי שכתב המחבר. רח"ח מדיני כתב בספרו קונטרס גדול בשם באר בשדי, כדי להוכיח שניתן לכתוב תיבת שדי (תיבה זו עם האות י') חמד, ואין חשש לכתובת שם שמים לשוא. ראה את הדיון בזה לעיל ליד הערה 185. אפשר שר"י תמר לא קיבל את דעתו בזה, אף שרח"ח מדיני פרסם כמה וכמה מכתבים מגדולי ישראל שהסכימו עמו.

לומר שיש לעיין בפאת השדה לבעל שדי חמד. מכל מקום הוא לא ציין למקום המדוייק בפאת השדה ואין לדעת מה היתה כוונתו, ומה טיב ההשגה על ר"א וירמש. אפשר שכוונתו לקונטרס באר בשדי²¹² שהדפיס בעל שדי חמד, שבו האריך המחבר ועוד חכמים, והראו כי מאז ומתמיד היו חיבורים שיש בשמם גם שם שמים, ומעולם לא יצא ערעור על כך.²¹³

אלא שאם זו היתה כוונתו, אזי יש לומר כי יתכן שאין זו השגה. טענת ר"א וירמש כנגד השם מגן אברהם אינה מצד החשש שיהא שם שמים מוטל לאשפה, שהרי אין כאן שם שמים מפורש, אלא לכל היותר כינוי. טענתו מבוססת על עיקרון אחר והוא, שלא נאה לקרוא לחיבור בשם שנהוג לכנות בו את הקב"ה.²¹⁴ לטענה זו יש בסיס מסויים כפי שנראה עתה.

נראה שר"א וירמש נסמך בזה על האמור בספר חסידים, מהד' מרגליות, סי' תתקלו:

אין משנין את השם כלפי הדיוט כגון ששלח אחד לנדיב יהי כבוד ה' לעולם (תהלים קד, לא) ושלח לו יהי כבוד אדוני לעולם ישמח אדוני במעשיו, זה לא יתכן, שהרי אמרו²¹⁵ לא יעשו אולם כנגד אולם, וכתוב וכמתכונתו לא תעשו כמוהו (שמות ל, לב), אל תמירני, וזה משנה את השם להדיוט.

ומעניין להביא את מה שכתב על כך כתב הרחיד"א בברית עולם שם:

אין משנין את ה' כלפי הדיוט וכו' יהי כבוד אדוני לעולם וכו'. ואני בעניי ראיתי על גבי כתב שכתבו לשר אחד א"ל²¹⁶ מלך יושב על כסא רחמים ונצטערתי מאד עד היכן הגיעה החנופה, ואסור גמור הוא מכל שכן ממ"ש רבינו. ומלבד מלת אל קדש שעשאה חול איך יתאר לבשר ודם ח"ו בתואר מלך הכבוד.²¹⁷ ומזה תקיש על כמה שטויות שנהגו סופרים בורים ולא יראי אלהים, ויש למחות בידם בחזקת היד.²¹⁸

212 ראה לעיל הערה 185, וכנראה ר"י תמר לא דק פורתא בשם החיבור.

213 כתבתי בזה בעמודים, כתיבה והעתקה, עמ' 608-610.

214 ראה בדומה לכך לקמן, פרק שביעי, סעיף ז, אות (ג).*

215 בראש השנה כד ע"א איתא: "לא יעשה אדם בית תבנית היכל, אכסדרה תבנית אולם, חצר כנגד עזרה, שלחן כנגד שלחן, מנורה כנגד מנורה".

216 כתיבת גרשיים על המלה מלמדת שהיא הוצאה כאן ממשמעותה הרגילה, והכוונה לומר כי כאן כאילו האות א' מנוקדת בסגול.

217 וכן מוכח מהאמור בשבת ל ע"א: "פתח ואמר... ויבוא מלך הכבוד רהטו בתריה למיבלעיה", ועי' רש"י שם.

218 נראה כי דברי הרב חיד"א נתקבלו ע"י רוב האחרונים, ורק מעט חלקו על כך. ראה ר' רחמים נסים יצחק פאלאג'י, נפש היפה, מערכת ה, אות ז, שהרחיב עוד בעניין. וראה עוד צואה מחיים לאביו ר' חיים פאלאג'י עם תוספת חיים לר' יעקב חיים סופר, ירושלים, תשל"ו, עמ' לא, אות מב (הוא ציין שם שר"ח פאלאג'י קרא לזקנו אבינו מלכנו, ויש להוסיף גם את ספרו ברכת מועדיך לחיים ח"א, דף מד ע"א; וכן את הספר ברך את אברהם לבנו ר' אברהם פאלאג'י, דף פח ע"ב, ונראה שזה היה לפני מה שסיפר ר' אברהם שם בצואה מחיים); ר' עובדיה יוסף ביחודה דעת, ח"ג, סי' עג; ר' ראובן עמאר,

גם ריעב"ץ סבור כן, ולדעתו אין להשתמש בכינוי של הבורא כלפי בשר ודם. אלו דבריו:²¹⁹

עוד אני מדבר בענין הלז הנוגע בכבודו של מקום להסיר המכשלה מבני עמינו המקילים ראש בשבחי המקום וקילוסו, אוי לעינים שכך ראו לאחד ממהדורי מילי ממולייתא, לתא דידיה גרים כקול הסירים, ברוב דברים, להעמיד בפתחי שערים, לכבוד הרב כמהר"א הנ"ל²²⁰ לשון שבח וקילוס הקדיש דלית דכוותיה מלעיל מכל ברכתא. וע' בספר חסידים סי' תתקל"ו. איברא לכאורה יש להקשות מהא דפ"ק* זבחים²²¹ (ל"א ע"א), אך במעט עיון נראה דלא קשה מידי, דשאני קרא דויקץ כישן שאינו לשון שבח וקילוס. גם אינו נופל בעצם וראשונה בהשי"ת חלילה לו ממקרה השינה והיקיצה, אם לא שדברו הכתובים בלשון בני אדם לשבר את האוזן בלבד נשתמשו בדרך השאלה. מה שאין כן בלשון כבוד ותהלה וברכה האמורה בהשי"ת בתחלה, חלילה להשתמש בו להדיוט לא תהא כזאת בישראל, אף כי בקדיש הקדוש. דעלמא עליה קאי. ודאי לא אריך ולא יאי, הכי חזי לי גברא דנפיש בטירחא משלהי ולא י. יעב"ץ ס"ט.

אם כן גם ר"א וירמש סבור שתארים דוגמת "מלך הכבוד" או "מגן אברהם" המדברים על ה', לא ניתן להשתמש בהם לדברים אחרים. אלא שדומה כי ביחס לשם של ספר ניתן להתיר זאת. הרי באמרנו מגן אברהם על ספר אין כוונתנו לומר שהספר עצמו הוא מגן על אברהם המחבר, אלא כוונתנו לומר כי התורה הנמצאת בספר זה, היא זו שמגינה על המחבר ששמו אברהם. לשון אחר, התורה הנמצאת בספר זה, שהיא מייצגת את הבורא, והוא אכן מגן על אברהם המחבר.²²²

אכן ראוי לציין, כי כבר מצאנו את השם מגן אברהם כשם של חיבור לפני מגן אברהם על אורח חיים. כוונתי לר' אברהם לאנייאדו מחכמי צפת, שחיבר ספר בשם מגן אברהם, ויניציאה, שס"ג. בהקדמתו כתב: "וקראתי שמו מג"ן אברה"ם"²²³ מגיני וקרן ישעי תשועת

מנהגי החיד"א, ירושלים, תשס"ב, יו"ד, ח"א, סי' יב, אות ג, עמ' פ-פד; ר' אבישי טהרני, כתפוח בעצי היער, מהד' שניה, ירושלים, תשס"ג, עמ' יב-יג; ר' פנחס זביחי בספרו עטרת פז, ירושלים, תשס"ו, עמ' רסב, הערה מד*

219 שו"ת שאילת יעב"ץ, ח"א, סי' קע.

220 בתחילת תשובתו מפורש שמו, הוא ר' אלעזר מבראר שנתקבל לכהן באמשטרדם.

221 ראה לעיל הערה 142, אלא ששם הקושיה היא על הוצאת הפסוק ממשמעותו המקורית, וכאן הקושיה היא שהפסוק מכון כלפי שמים, ונעשה בו שימוש לבי דבר אחר.

222 לעיל בהערה 217 הבאנו לראיה את דברי התלמוד. והנה שם נאמר, כי כדי להחליץ מאיום השערים שרצו לבלוע את שלמה, הוא המשיך ואמר כי מלך הכבוד הוא "ה' עוזו וגבור". אבל הרי הוא רצה להכניס את הארון למקדש, ומה תשובה השיב על טענתם. אלא בארון נמצאים לוחות הברית וגם ספר התורה שכתב משה, והרי לנו כי הם כביכול מייצגים את ה'.

223 הגרשיים כאן נועדו או להרגשת שם החיבור, או לומר כי לפנינו מליצה, וכי הביטוי לקוח ממקור אחר וכאן יש לו משמעות אחרת. לאמור, המחבר אומר כי ה' הוא מגינו ועוזרו, וכוונתו גם לחיבור הספר. וכן בהמשך ההקדמה הוא מרחיב בכך.

עולמים לעולם שכולו טוב כי לקח טוב" וכו'. הרי גם הוא מסביר כי הספר הוא המגן של המחבר אברהם. ברור כי הספר אינו יכול להיות המגן, והכוונה היא כמובן לתורה הנמצאת בספר. נמצא כי ניתן לפרש את השם מגן אברהם במשמעות נוספת ממה שחשב ר"א וירמש, והכל שפיר.

זאת ועוד. ר"א וירמש הצדיק את השם מגן דוד כפי שראינו לעיל. ואכן מצאנו שני ספרים בשם מגן דוד שנדפסו כבר לפני הדפסת מגן דוד על או"ח. ר' אלישע ב"ר אברהם ב"ר מתתאי הדפיס ספר בשם מגן דוד, קושטא, רע"ז.²²⁴ ר' דוד גאנו הדפיס בפראג, בשנת שע"ב, חיבור²²⁵ בשם מגן דוד עם הסכמות של רבני התקופה, ביניהם נמצאים ר' אפרים מלונטשיץ בעל עוללות אפרים ועוד חיבורים, וכן ר' יו"ט ליפמן הלר בעל תוספת יו"ט על המשנה.

לא באתי לומר כי ר"א וירמש ראה את הספרים האלה, מה עוד שהם נדירים ביותר, אבל אנו יכולים להביא משמות הספרים הללו ראיה לדבריו (מגן דוד), או גם פירכא לשיטתו (מגן אברהם).

דומה שפירכא נוספת לדבריו היא ממה שמצאנו כבר לראשונים שקראו לחיבורם בשם דומה לכך. הנה ר' מנחם המאירי קרא לאחד מספריו בשם מגן אבות, אלא שספר זה נדפס לראשונה בשנת תרס"ט, לאחר פטירת ר"א וירמש. מכל מקום, מן הראוי להביא את דברי המאירי בהקדמתו:

ולהיות עיקר הכונה בזאת המחברת היותו למשמרת לדברי אבותינו הנכבדים ורבותינו השלמים, ומגן וצנה לכל הבא לערער ולקטרג עליהם במנהגים שהורגלו בהם המה ואבותיהם נוחם עדן, עד שאהיה מגן אבות בדברי, מחיה מתים במאמרי... קראתי שם המחברת הזאת מגן אבות.

מדברי ר"מ המאירי למדנו שאין מניעה לקרוא לספר בשם שהוא כינוי לבורא, אם אותו שם הוא בעל משמעות נוספת.²²⁶

גם ר' שמעון ב"ר צמח (רשב"ץ) דוראן חיבר ספר בשם מגן אבות, המורכב מכמה חלקים בעלי שמות שונים המפורטים בהקדמתו הכללית לספר. בהקדמה זו הוא גם מסביר את פשר שמו של הספר: "וקראתי שם זה הספר מגן אבות לפי שהתחלתו אמונת אבות וסופו

224 ראה א' יערי, הדפוס העברי בקושטא, ירושלים, תשכ"ז, עמ' 75, מס' 52.

225 למעשה נדפס רק קונטרס אחד מהספר, והוא נדיר ביותר. ראה על כך בספרו של א' נהר, דוד גנו וזמנו, ירושלים, תשמ"ב, עמ' 93.

226 אנו רואים שהמאירי לכאורה אף הרחיק לכת ואמר על עצמו לא רק שהוא מגן אבות אלא גם "מחיה מתים במאמרו", וכוונתו כמובן במליצה שהוא מגן על תורתם של הנפטרים, וכאילו הם חיים ומתווכחים עתה. ר"מ פרבר העירני שאולי התכוון ב"מתים" למנהגי מקומו שיצא עליהם ערעור, והם מתים או עלולים למות.

פירוש מסכת אבות". המדפיסים הדפיסו חלק מספר זה, שהוא פירוש על מסכת אבות, וקראוהו בשם מגן אבות, ליוורנו, תקכ"ג.²²⁷ את שאר חלקי הספר הם הדפיסו כספר אחד מאוחר יותר, ליוורנו, תקמ"ה, ואף ספר זה קראוהו בשם מגן אבות.²²⁸ אבל אפשר שר"א וירמש לא ראה ספרים אלו.

גם באחרונים מצאנו שמות מסוג זה. אמנה מעט מהם רק כדי להדגים את העניין, ורק כאלה שנדפסו לפני ר"א וירמש: משבית מלחמות,²²⁹ ויניציאה, שס"ו; מקוה ישראל לר' ישראל סלטרן, ויניציאה, שס"ז; מקוה ישראל לר' מנשה בן ישראל, אמשטרדם, תנ"ח. ר' מאיר ביקיאיס חיבר כמה ספרים בשמות מעין אלו: גולל אור, איזמיר, תצ"ז; מאיר לארץ, שאלוניקי, תק"ז; מגן אבות, שאלוניקי, תק"ח. על ספריו נוסף גם את הספר מצמיח ישועה, פירוש על המרדכי לר' יהושע העשיל ב"ר מאיר, נאוידוואר, תקמ"ב.

נוסיף עוד פרט בנושא זה. ר' אברהם יעקב הורוויץ פרסם את ספר תשובותיו וקראו בשם צור יעקב, בילגורייא, תרצ"ב. כך מספר בנו ר' מרדכי אריה הורוויץ על שם הספר:²³⁰

ותלמיד של אאמו"ר וצלל"ה סיפר לי שיש שערערו על שם הספר צור יעקב, שזה שמו של הקב"ה, והוא ענה להם א"כ למה קראו רבותינו מפרשי השו"ע רבינו הט"ז על או"ח מגן דוד, ורבינו המג"א מגן אברהם, שהוא ג"כ שמו של הקב"ה כמו צור יעקב.

לאמור, על יסוד השמות מגן דוד²³¹ ומגן אברהם, שקבעו אותם גדולי האחרונים הלא הם מפרשי השולחן ערוך, הוא הכשיר גם את שם ספרו.

י. ספרים בעלי שני שמות

בתקופה שלפני המצאת הדפוס, שם החיבור לא נקבע תמיד על ידי המחבר, ולכן מצאנו חיבורים שהיו להם שני שמות שונים, כיון שהציבור קבע את השמות. מ"מ זלאטקין²³² עמד על תופעה זו וכתב כי היה מקום לומר שתופעה זו יכולה להיות רק לפני הדפוס, משום שהמצאת הדפוס הביאה למצב שספר נדפס מופץ בעותקים רבים ביותר, ולכן סביר להניח ששמו של הספר נקבע כמעט באופן מוחלט. מה עוד שלספר נדפס יש שער, שבו

227 המדפיסים סמכו בזה על דברי הרשב"ץ עצמו שבהקדמתו המיוחדת למסכת אבות כתב שניתן לכתוב (וכמובן שבתקופת הדפוס גם ניתן להדפיס) את הפירוש לאבות בפני עצמו: "והרוצה לכתוב אותו נפרד הרשות בידו". אמנם הרשב"ץ כתב בהקדמתו הכללית כי הפירוש על מסכת אבות, שהוא חלק מכל הספר, נקרא בשם: חלק ה' עמו, אבל המדפיסים לא הזכירו פרט זה, וראה בהערה הבאה.

228 לשם הדיוק יש לציין כי אמנם שם הספר נקרא על ידם מגן אבות (שלא כמו שכתב הרשב"ץ עצמו), אבל לאחר מכן הם כתבו את שמות החלקים כפי שכתבם הרשב"ץ.

229 אוסף פסקי דין ביחס לפולמוס על המקוה ברוויגו, ולכן אין מחבר ממש לספר זה.

230 שו"ת צור יעקב, ח"א, מהר" שנייה שיצאה לאור על ידי בן המחבר, תל אביב, תשכ"ח, בהקדמה מבן המחבר, אות יז.

231 בעל צור יעקב הסביר כי גם השם מגן דוד מוכיח כדבריו, וזה שלא כמו שכתב ר"א וירמיש.

232 בספרו הנזכר לעיל הערה 3, פרק טו, עמ' 258-270. ראה גם עמודים, כתיבה והעתקה, עמ' 321-369.

נקבע שם הספר. אבל הוא הראה שלא כך הדבר, וגם לאחר הדפוס יש חיבורים בעלי שני שמות. את שינוי השם, בדוגמאות שהוא הביא, יזם המחבר, או מישהו הקרוב לו,²³³ או המדפיס.²³⁴ לעתים המחבר חשב לקרוא לספרו בשם מסויים, ואח"כ הוא שינה את דעתו וקרא לו בשם אחר, והדברים נודעו לנו משום שהוא סיפר על כך בהקדמתו לספר. כאמור, לעתים מישהו הקרוב לו או המדפיס שינו את השם המקורי שנתן לו המחבר. יש מקרים שהמחבר הדפיס את הספר פעם שנייה, ואז הוא קרא לו בשם אחר מסיבות שונות.²³⁵ ברם, יש מקרים שהשם הכפול נוצר על ידי הציבור, והמחבר אינו קשור לכך. אלו מקרים נדירים, משום שהמחבר קבע לו שם מסויים, והציבור קורא לו בשם אחר. דוגמאות לכך ראינו לעיל בסעיף ז, אות (א), עמ' 220. הציבור קרא לאותם ספרים בשם אחר, מפני שראה בשמותיהם מעין גאווה. בדוגמאות הבאות השם הכפול נובע מסיבות אחרות.

ר' יצחק חיות חבר את הספר פני יצחק, פראג, שנ"א. פנים הספר מורכב מחרוזים, ובצדם שני חיבורים. האחד נקרא בשם אפי זוטרי, המבאר את החרוזים ומביא את מקורם מהתלמוד ומהראשונים. השני נקרא בשם אפי רברבי ובו באו ההלכות הפסוקות. היו שחשבו כי פני יצחק ואפי רברבי הם שני חיבורים שונים לחלוטין, שנתחברו על ידי אותו מחבר. ברור שטעות זו נבעה מהשמות השונים שנתן המחבר לחלקים השונים של אותו ספר.²³⁶

לעיל סעיף א עמ' 202 ראינו, כי לכאורה המדפיסים הם ששינו את שמו המקורי של ספר המנהיר, והם קבעו לו שם חדש, שו"ת מהר"ם מלובלין. אבל למעשה לא כך הם פני הדברים. הנה כך כתב החיד"א:²³⁷ "מנהיר, קורין לתשובות מהר"ם מלובלין תשובות המנהיר". לכאורה היה מקום לומר שהחיד"א בא ללמדנו כי הואיל ושמו המקורי של הספר כפי שראינו הוא שו"ת מנהיר עיני חכמים, קיצרוהו הכותבים ומעתה הוא נקרא בקיצור שו"ת המנהיר. אבל אי אפשר לומר כן, שהרי החיד"א אינו מסביר לנו שהשם

233 ניתן להוסיף עליו גם את ספר היקר לר' רפאל מייזליש, לבוב, תקנ"ה. ספר זה נדפס פעם שנייה על ידי בן המחבר, בזולקווא, תקס"ו, יחד עם ספרו של המחבר תוספת שבת, ואז שינה הבן את השם המקורי (ספר היקר), וקראו בשם ספר פלאים ככתוב בהקדמה.

234 לספר שיטה מקובצת של ר' בצלאל אשכנזי, יש שקוראים גם בשם אסיפת זקנים. כפי שהראיתי במאמרי 'על השיטה המקובצת לר' בצלאל אשכנזי', ישורון, ד (תשנ"ט), עמ' תשכד-תשלכ, הרי שמו המקורי של החיבור לא ידוע, משום שאין בידינו הקדמת החיבור ואין לדעת מה השם שנתן לו המחבר. כשספר זה הודפס לראשונה כתב המדפיס כי שמו (המקורי?) של החיבור הוא 'שיטה מקובצת', אבל הוא (המדפיס) קורא לו 'אסיפת זקנים' מטעמים שהסביר בדבריו. מני אז נדפס החיבור בשני השמות הללו, כאשר 'שיטה מקובצת' הוא השם עיקרי והשני משני לו.

235 נוסיף גם את "שערי שמחה... לאחד מגדולי ואיתני רבותינו הראשונים הוא רבינו יצחק בן רבי יהודה אבן גיא ז"ל ונקרא בשם מאה שערים... פירטה, תרכ"א". המהדיר הוא ר' יצחק דב במברגר שקרא לפירושו בשם יצחק יונן. בהקדמה הוא הסביר כי השם הנוסף "שערי שמחה" ניתן לספר לכבוד בנו ר' שמחה במברגר, שהוציא את הספר לאור. הרי לנו סיבה נוספת לשני שמות לספר.

236 ראה פני יצחק אפי רברבי, מהדורה חדשה בידי ר"מ אדלר, ירושלים, תשנ"ז, מבוא עמ' 7, הערה כג. *

237 שם הגדולים, מערכת ספרים, ערך מנהיר.

מנהיר נובע משמו האמיתי של הספר.²³⁸ מטרתו של החיד"א ללמדנו כי בספרות הרבנית יש שקראו לספר שו"ת מנהיר, ויש שקראו לו שו"ת מהר"ם מלובלין, ועליך לדעת שהכוונה היא לאותו ספר.²³⁹ החיד"א פעל לפני מדפיסי וורשא, ונמצא כי השם שו"ת מהר"ם מלובלין ניתן כבר לפנייהם. ואכן מצאנו שם זה בספריהם של חכמים שפעלו לפני החיד"א.²⁴⁰ לכן היו חכמים שכאשר ציטטו מספר זה כתבו: כתב מהר"ם מלובלין והם תשובות מנהיר, או בדומה לכך.²⁴¹ והיו גם שטעו וחשבו כי המנהיר ומהר"ם לובלין הם שני חכמים שונים.²⁴²

יא. שמות ספרים כסגולה

כידוע יש חשיבות גדולה לשמות של בני אדם, והשם נחשב כמלמד על מהותו של האדם. לפיכך מצאנו מנהגים שונים בדרך קריאת השמות, ובשמות עצמם ובמובנם.²⁴³ והנה אנו מוצאים שגם לשמות של ספרים יש חשיבות וכפי שכתב ר' ישעיהו הורוויץ:²⁴⁴

- 238 אמנם רמ"מ קרנגל בהגהותיו על שם הגדולים הנקראות מנחם ציון ציין זאת, אבל עשה כן רק משום השלמת העניין.
- 239 כדאי לציין כי ר' יהודה רוזניס בחיבורו משנה למלך כותב כמה פעמים: "כתב המנהיר בחידושיו" (כגון: הל' נערה בחולה א, ג ד"ה עוד עלה; טומאת צרעת טז, ג ד"ה עוד אפשר; מטמאי משכב ומושב ג, ד ד"ה וזהו הנקרא, ועוד) וכוונתו לספרו מאיר עיני חכמים, וזה פשוט.
- 240 כגון: ר' יצחק ישורון, פנים חדשות, ויניציאה, ת"א, מונה בהקדמתו את שמות הספרים שמהם ליקט, וביניהם: מהר"ם מלובלין; ר' חיים בנבנשתי בעל כנסת הגדולה בספריו, ואיני מציין למקומות אלו כי רבים הם, שו"ת חות יאיר סי' סג, שו"ת שבות יעקב ח"ג סי' עז. גם החיד"א עצמו בשו"ת חיים שאל, ח"א סי' נו ד"ה אמנם כתב הרב, קורא לו כך.
- 241 כגון: שו"ת דבר שמואל לר' שמואל אבוהב סי' עא: "האריך למעניתו מההר"ם מלובלין בעל ספר המנהיר בתשו"י; שו"ת שער אפרים סי' קא ד"ה והקושיא: "עיין בחשובת הרב מהר"ם מלובלין בספרו מנהיר עיני חכמים"; ר' יצחק לאמפרונטי, פחד יצחק, ערך אבי חתן ואבי כלה: "מהר"ם מלובלין והם תשובות מנהיר", וכן במקומות נוספים בספרו.
- 242 ר' עובדיה יוסף, בספרו חזון עובדיה על הגדה של פסח, ירושלים, תשכ"ז, עמ' קפט כתב: "ראיתי למהר"ש איגר בגליון מהרש"א יו"ד (סי' שמא) שכ' בזה"ל: והגדה בליל פסח, כיון שיש בו אריכות דברים ומדרשים, יאמר אחר והוא ישמע. מל"מ פ"ד ה"ו [מה' אבל] (הסוגריים המרובעים והכתוב בהם נמצאים במקור. יש"ש) בשם המנהיר. וכ"כ בת' מהר"ם ס"ס ע"ג מדעתא דנפשיה... עכ"ל. וכנראה שחשב הרב, דהמנהיר הוא מהראשונים, וע"כ תפס על מהר"ם מלובלין (ס"ס ע"ג) שכ"כ מדעתא דנפשיה, וכמחכ"ת, המנהיר הוא ניהו מהר"ם מלובלין, שקרא ספריו [לא דק פורתא, לא הוא קרא ספריו כך, אלא בנו אחריו כפי שכתבנו לעיל. יש"ש] מאיר עיני חכמים' ועל שם זה קוראים אותו 'המנהיר' וזה ידוע ומפורסם בספרים (ומהם, שב שמעתתא ש"א פ"י ופי"א), ופשוט". וכן ר' כתריאל אהרן נתן בספרו כתר המלך על הרמב"ם, וורשא, תרנ"ו, על דברי המשנה למלך הל' מטמאי משכב ומושב ג, ד ד"ה וזהו הנקרא, שכתב: "דקדק הרב המנהיר בריש מס' נדה", העיר על דבריו: "והנה כמו כן כתב נמי המהר"ם לובלין ז"ל שם במשנה", ולא ידע כי המנהיר הוא מהר"ם מלובלין, והעירו על כך כמשנה תורה לרמב"ם עם קפ"ו מפרשים, מהד' עזו והדר, ירושלים, תשס"ו.
- 243 ספרים רבים עוסקים בנושא השמות, ולכן אי אפשר לפרטם. הואיל ואין הנושא הזה ענייננו, פטרתי עצמי מלציין אליהם, וגם לא לאחד מהם.

ראיתי וקבלתי, אף מי שהוא עם הארץ גמור, ומצטער מאד על מיעוט הבנתו, ואינו מבין שום דבר, וקורא בכל לבו שמות של תורה שבכתב ותורה שבעל פה, כגון שמזכיר שמות חמשה תומשי תורה, חומש בראשית, שמות, תורת כהנים, חומש הפקודים, חומש משנה תורה, ואחר כך מזכיר שמות כל פרשה ופרשה מהחומש, בראשית, נח, לך לך וכו', ואחר כך שמות נביאים ראשונים ואחרונים וכתובים, כגון יהושע, שופטים, שמואל, מלכים, ישעיה, ירמיה, יחזקאל כו', וכן כולם, ואחר כך שמות שית סדרי משנה, זרעים, מועד, נשים, נזיקין, קדשים, טהרות,²⁴⁵ ושמות כל המסכתות ופרקיהן כאשר הם נדפסים בסוף הסמ"ג, ואחר כך שמות מדרשי רבותינו ז"ל, כגון רבות, תנחומא, ספרא, ספרי, מכילתא, תורת כהנים, מדרש תהלים, מדרש משלי, אבכיר, ילקוט, ועוד הרבה כיוצא בהם, וכן מדרשים המדברים מסודות אלהיות, זהר ותקוני זהר, ובהיר, ופרקי המרכבה, ופליאה, וקנה, וכיוצא בהן. והוא קורא אלו השמות ונפשו חשקה בהן, ובוכה על שאינו מבינם, אז הוא מרוצה להשם יתברך, ויזכה לזה לעתיד לבוא, ובתנאי שיסייע(ו) בכל כחו לעזור לאותן המבינים בהם. על כן יעשה כל אחד לוח, שירשום כל השמות ויקרא אותם, ויהיו שגורים בפיו, כי אף מי שאינו עם הארץ, מכל מקום ראיתי בני עליה והגם מועטים (סוכה מה ב), הזוכים ללמוד כולם, וקריאת השמות תועיל להיות נחשב כאילו עיין ולמד כולם, ובתנאי כשעושה כל המוטל עליו ובכל יכלתו, וישמע חכם ויוסיף לקח.

בדברי ר' ישעיה הללו השתמש ר' שבתי בס. ר' שבתי כתב את הספר שפתי ישינים, שהוא קטלוג של הספרים העבריים. בהקדמתו מנה ר' שבתי כמה סיבות לחיבור הספר, ומה חשיבותו. לשם כך הוא מקדים ואומר,²⁴⁶ כי הואיל והלומד בספר גורם ששפתותיו של המחבר דובבות בקבר, ועל ידי כך הוא גורם למחבר "שדר בשני עולמים בשעה אחת, ואם כן הוא ראוי ונכון שהנזכר יעשה למזכיר חטיבה מול חטיבה להליץ בעדו, ויעזור ויגן ויושיע לכל ה"ך עושי"ם".²⁴⁷

ועל יסוד דברי ר' ישעיה שהובאו לעיל, המשיך ר"ש בס וכתב:

לכך אמר²⁴⁸ וקריאת השמות תועיל להיות נחשב כאלו עיין ולמד, ר"ל אותן שמות הנזכרים בספריהם בעולם הזה, נשמות אותן האנשים מליצים ומסייעים ומועילים אותן להגן בעדו להיות נחשב כאלו למד.

244 שני לוחות הברית, הקדמה, תולדות אדם, בהגה, דפוס אמשטרדם, ת"מ, דף יג ע"ב.

245 בדפוס ראשון הנוסח: טהרו' קדשי', וכאן תוקן.

246 שפתי ישינים, אמשטרדם, ת"מ, הקדמה, דף ד ע"ב.

247 מליצה על פי הנוסח שאומרים לפני קריאת התורה: ויעזור ויגן ויושיע לכל החוסים בו. כאן הכוונה שיעזור לכל אלה שכך עשו, שהזכירוהו.

248 היינו ר' ישעיה.

לאמור, העובדה שיש חשיבות לשמות הספרים, היא אחת הסיבות שגרמה לו לחבר את הספר שפתי ישינים. היינו, אין הספר מכיל רק רשימה של ספרים, ותו לא. אלא הקורא את הרשימה, מעלה עליו הכתוב כאילו למד את הספרים הללו.

ואכן מצאנו כמה חכמים שראו בעצם שמות הספרים סגולה. כך מובא כי לימוד בפירושו של רבינו בחיי על התורה, הוא סגולה לפרנסה, על יסוד מאמר המליץ²⁴⁹ מאן דיהיב חיי יהיב מזוני.²⁵⁰ מסופר על רח"א שפירא,²⁵¹ האדמו"ר ממונקאטש, שבחודש אלול היה לומד בספר דרכי תשובה, לפי שמסוגל לתשובה. ספר דרכי תשובה הוא ספר מאסף לכל המחנות על יורה דעה, ואין לו כל קשר לתשובה. אכן ברור ששם הספר הוא זה שגרם שרח"א שפירא ילמד בו באותו הזמן, הואיל ועצם שם הספר יש בו סגולה. ✕

249 כך כתוב בספר הנוכח בהערה הבאה, ואכן הצדק עמו כיון שאין מאמר זה בחז"ל, אלא כך שגור בפי הבריות על יסוד האמור בתענית ח ע"ב, וכפי שהעיר על כך ר' יעקב זאב כהנא בשו"ת שארית יעקב, ווילנא, תרנ"ה, יו"ד סי' ו (וכתב כי שם משמע להיפוך והעולם נקטו כסלקא דעתך דרבנן שם), וכן ר' אהרן לוי בשו"ת אבני חפץ, כילגוריאי, תרצ"ד, סי' כט, אות ג.

250 פירוש רבינו בחיי על מסכת אבות, מהד' ר' יהודה לייביש דייטש, ירושלים, תשכ"א, מבוא, עמ' יב בשם האדמו"ר ר' דוד משה מצ'רטקוב. במגילת איבה לר' יו"ט ליפמן הלר בעל התוי"ט, מהד' ר' יעקב ורשנר, ירושלים, תשנ"ט, מבוא, עמ' לו, הערה יד, כתב כי אם הקריאה של השם 'בחיי' היא בשוא תחת האות ב, ובפתח תחת האות ח, כפי שיש אומרים שצריך לקרוא, אזי הרמו אינו נוח כל כך. ✕

251 ר' שבתי הורוויץ, שפע טל, מהד' ר"י אמסעל, ברוקלין, תש"ך, הקדמת המו"ל עמ' יא.